

Афзал Тоҳиров

**ТОШҚИН
ДАРЁ**

ПОВЕСТЬ

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЯТИ
ТОШҚЕНТ — 1970

Бошқирд совет ёзувчиси Афзал Тоҳирёв ўзининг бу повестида гражданлар уруши тамом бўлгач, Қизил Армия сафидан бўшган бир йигитнинг саргузаштини баён этади. У йигит олдин Мўйноқ оролига бориб, баликчиларга ёрдамлашади, кейин Хоразмда келган бир комиссар билан Хивага боради. Автор повестида Хоразмда босмачиларга қарши кураш ва Совет ҳокимиятининг мустақамланишини жуда ёрқин тасвирлаган.

Бошқирдчадан
Р. ЧУРАҒУЛ
таржимаси

С(Бошқирд)

Т74

Тоҳиров Афзал.

ТОШҚИН ДАРЁ. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1970

176 бет.

Тиражи 15000.

Тахиров А. ПРОТОКИ МОГУЧЕЙ РЕКИ, Повесть.

Индекс 7-3-3

С(Бошқирд)

СТАНЦИЯДА

Очарчилик йили. Куз фасли.

Тошкент темир йўли станцияларининг бирига поездлар келиб тўхтаганда, йўловчилар вагонлардан сакраб тушиб, вокзал буфетларига, озиқ-овқат дўконларига югурмас эдилар. Станцияга тўпланган қозоқ аёллари, бола-чақалар, қари-қартанглар поездларга чиқолмай, на у томонга, на бу томонга жўнаб кетолмай сарсон бўлган кишилар поездни ўраб олардилар. Улар Тошкентдан қайтиб келаётганлардан лоақал бир бурда нон беришларини илтимос қилардилар.

Оқ, сариқ, қизил вагонларни судраган паровоз чўллар, катта-кичик овуллар, станцияларни босиб ўтиб, катта деполи станцияларнинг бирига келиб тўхтади. Қўлига бурғу ва байроқча ушлаган ишчи паровоз билан вагонлар орасига кириб, илгакни ҳалқадан чиқариб ҳуштак чалди. Паровоз оғир юкли аравадан қутулгач, қувончидан кишнаб юборган от сингари чинқирди-да, депога йўл олди.

Кекса машинист ортда қолаётган вагонларга паровоз ойнасидан кўз ташларкан, ҳордиқ чиқариб олгач, йўловчилар билан лиқ тўлган вагонларни судрагани яна қайтиб келаман, дегандай доғ-дуғ фуражкасини силкитиб қўйди.

Эндигина келиб тўхтаган вагонлар олдида одамлар уймалашар, йўловчиларнинг бири вагондан тушиб, бири чиқиб турар эди.

— Бу қайси станция экан?

— Паровоз бор эканми?

— Ака, бир бурда нон беринг, гўртта болам билан бир ҳафтадан буён туз татиганимиз йўқ...

— Ака, бир бурда нон берсангиз-чи?..

— Фахри, ун ёнидан кетмагин.

— Бу вагонда ҳам жой йўқ, наригисида бор.

— Нима бало, тўра бўлиб қолдингми, чиқиб олса, бир еринг ейилиб қоладими?

— Ҳалима, буюмларнинг устига чиқиб ўтир.

— Бўлди-я, ҳали ҳозиргина овқат еб эдинг, еб туриб маърама!

Вагондан эгнига эски шинель кийган Кўчарев тушди.

Станцияда эшелонлар кўп. Қайси бири қай томонга жўнашини билиш қийин. Биронта эшелонда ҳам паровоз йўқ, фақат одам гиж-гиж вагонлар бор, холос.

Кўчарев нима қилишни билмай саргардон бўлган одамлар билан тўла эшелонлар орасида юриб, ўзи кетадиган томонга жўнайдиган поездни қидира бошлади. У Бухородан жўнаганидан бери ўн тўртта поездга тушди. Бир станцияда Волга бўйи ўлкаларидан хотин ва бола-чақа билан Урта Осиёга жўнамоқчи бўлган, аммо бир қадам ҳам силжий олмаган поезддан тушиб, қаёққа боришларини билмай

тентираб юрган деҳқонларни кўрди. Ўзи ҳозир РСФСРга борадиган поездни қидира бошлади. Йўловчилар кўп. Улардан баъзилари — увода кийимларга ўралиб ўтирган деҳқонлар — нон шаҳри — Тошкентга бормоқчилар. Эшелонларнинг баъзиларида деҳқон ҳам эмас, ишчи ҳам эмас, ўрта ёшли, эпчил кишилар, йигитлар вагонларга ун, гуруч, қуруқ мева ортибдилар. Онда-сонда граждaнлар урушида кўп нарсаларни бошидан кечирган: Калидин бандаси, Махно шайкаси, исёнчи чехлар, Колчак қўшиқлари билан ва ниҳоят, Ўрта Осиёда босмачилар билан курашган, революцияни сақлаб қолиш йўлида, совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун урушиб ғалаба қозонган, ҳозир эса дам олиш ва хўжаликни тиклаш учун ўз юртларига қайтиб бораётган қизил аскарлар ҳам кўзга чалинади.

Кўчарев бирор таниш-билиш учратиш ниятида эшелонлардаги вагонларга бирма-бир кириб чиқди. Самара томонидан келаётганларнинг биронтасидан у ёқлардаги аҳволни билмоқчи эди. Шу пайт унинг хаёлидан Самара воқеалари ўта бошлади. Бундан тўрт йил илгари у чор армиясидан бўшаб, Самара депосига ишга кирган эди. Кейин чехлар исён кўтаргач, бошқа ўртоқлари билан фронтга кетди. Волга бўйидаги жангларда қатнашди. Батраки станцияси билан Волга кўприги ўртасидаги қайинзорда тунги жангда контузияланиб, гаранг бўлиб қолса ҳам сафда қолаверди. Волга бўйлаб Симбирск (Ульяновск) гача жанг қилиб борди. Ундан кейин Волга — Бугулма темир йўли ёқасидаги жангларда қатнашди. Куз пайтлари Самара билан Оренбург ўрта-

сидаги жойларда Дутовга қарши урушди. Оренбургни ишғол қилувчилар сафида бўлди. Баҳорда, Қолчак бандалари ёпирилиб келганда, уларга қарши жанг қилиб, душманни қувиб боришди... Бундан бир йилгина илгари...нчи армия сафида Ўрта Осиёга келди. Бухорони озод қилиш, босмачилар билан тўқнашувлар бирин-кетин унинг кўз олдидан ўтаверди... Хаёл суриб, катта дарвозали, деразалари баланд қоп-қора қурум босиб кетган депога етиб борди. Депо олдида паровозлар пишиллаб турарди. Навқирон йигит паровозлардан бирининг поршин ва цилиндрини канопполаси билан артиб, уларга мой қуймоқда. Бошқа паровоз тагида эса бири яғриндор, келишган гавдали, иккинчиси қотмадан келган ишчи паровознинг бўшашган механизмларини бураб маҳкамлашарди.

Кўчарев паровозни айланиб кўриб бўлганида, келишган гавдали ишчи, паровоз тагидан чиқиб, паровозни артаётган ишчига:

— Ишингни тамомлаган бўлсанг, яна бир марта механизмларни текшириб кўр, Васька! Йўлда тўхтаб қоладиган бўлмасин. Йўқса, паровоз нималигини билмайдиган одамлар куракда турмайдиган гапларни айтиб жонга тегишади,— деди.

Паровозни мойлаётган йигит канопполаси билан қўлларини артди-да:

— Э, уларни...— деган эди, Кўчарев унинг сўзини бўлди.

— Майли, оғизларига сиққанича гапиришаверишсин, ўртоқ, ҳокимиятнинг ўз қўлига олишнинг уддасидан чиққан пролетариат бунинг ҳам иложини топади.

— Шундайликка шундайку-я, ўртоқ,— деди кенг яғринли ишчи,— ўзинг кўриб турибсанки, уруш вақтида бузилиб занглаган паровозларни тузатиб, машинистга топширамиз, у бежавотир йўлга тушади. Эскини янги қилгунча эсинг кетади, деган гап бор, бир-икки разъезд йўл босгандан кейин паровознинг ё у, ё бу қисми ишдан чиқади, тўхташга мажбур бўлади. Вайсақи йўловчиларга шунинг ўзи кифоя.

— Бизнинг бурчимиз революцияни сақлаб қолиш, ўртоқ,— деди Кўчарев. Ишчи қўлидаги болғасини суяб қўйди-да, чўнтагидан тамаки халтачасини олиб, махорка ўраркан:

— Ўзинг қаёққа боряпсан, ўртоқ, қизил аскарга ўхшайсан,— деб сўраркан, Кўчаревга халтачасини узатди. Кўчарев тамаки ўраб бўлгандан кейингина:

— Ҳа, қизил аскарман, муҳлатсиз отпусмага. Самарага қайтиб кетяпман. У ерда бизнинг депо олдида ҳам паровозлар, бу ердагига ўхшаб, кўмир ўрнига тезак кутиб турган бўлсалар керак,— деди.

— Самара депосидаги Матвеев деган одамни биласанми?— сўради ишчи,— у киши менинг ўртоғим бўлади. Ун олтинчи йили биз билан бирга Галицияда ишлаган.

— Жуда яхши биламан. Эски армиядан бўшаб бирга ишлаганмиз. Ўзинг биласан-ку, революцияни турли бандалардан ҳимоя қилиш учун қўлга қурол олишга тўғри келди. Шу чоғда у ҳам илғорлардан бири эди. Қолчакни қувиб борганда мен Томскда ярадор бўлиб қолгандим. У қўшин сафида қолди. Ҳозир қаердалигини билмайман. Мен бу томонларга келиб, Бухоро амирлигини емиришга, деҳқон-

ларни босмачилардан ҳимоя қилишга тўғри келди,— деди Қўчарев. У тамаки ушлаган қўли билан Тошкент томонига ишора қилар экан, одатича, махорка тутунини чиқариб, тишлари орасидан туфлади.

Урта бўйли машинист келиб, артилиб, мойлаб қўйилган паровозни кўздан кечирди, буг чиқариб, текшириб кўрди-да:

— Чалқарга бориб қайтиб келармикин, Володя? — деб сўради.

— Бемалол ўтиравер, ўртоқ Семён,— деди тузатувчи.

Қўчарев Чалқар томонга қайси эшелон жўнашини сўраб олди. Паровозга вагонларини улагунча, Қўчарев вагонлардан бирига чиқиб олган эди.

Вагондаги одамлар ола-қуроқ, биров бировни танимас, бири Москвага командировкага кетяпман, деса, иккинчиси бир ҳафта бурун Самара, Оренбургда бўлганлигини, у ерларда нарх-наво қандайлигини, қандай нарсадан қанча фойда кўриш мумкинлигини, Тошкентга бориб, уч кун турганлигини гапирарди.

Қўчарев аланглаб вагон коридоридан юриб борди-да, эски телпак ва калта энгли камзул кийган сариқ соқолли, кенг шим почаларини маҳси устидан тушириб олган, амиркон кавуш кийган майда шаҳар савдогарига ўхшаш бир татар ёнига келиб тўхтади.

У киши Қўчаревнинг фуражкасига, орқасидаги сумкасига разм солди-да:

— Ҳеч нарсанг йўқ шекилли, ука, юкинг жуда энгилга ўхшайди,— деди. Узи юқори полкадаги қопларига, пастдаги саватларига қараб қўйди.

— Мен бирон нарса олиб келаман деб борган эмас эдим, оға,— деди Кўчарев.

Сариқ соқолли одам Кўчаревдан шубҳаланганлигини сездирмасликка тиришиб:

— Ҳа, шунақа бўлса керак, қизил аскарга ўхшайсан, хизмат муддатини ўтаб қайтаётган бўлсанг керак. Жуда соз, эсон-омон келаётган экансан. Ҳарбий хизматдан эсон-омон қутилишнинг ўзиям катта гап,— деди.

— Мен ҳарбий хизматда бўлган эмасман, хизмат муддатини ўтаб келаётганим ҳам йўқ. Биз қўлга қурол олиб, революцияни ҳимоя қилдик, энди мамлакатни тиклаймиз, керак бўлса, яна қўлга қурол оламиз.

— Ҳа, шундай, худди шундай,— деди ҳалиги одам. У гапини тамомламасдан пастки лабини тишлаб, атрофига қаради-да, деразага қараб оёқлари билан пастдаги саватларини пайпаслаб кўрди.

Бир оздан кейин поезд ўрнидан қўзғалди.

Кўчарев катта бир қовунни тилиб, ейишга киришди. Ҳадеб ун, гуруч, қуруқ мева тўлдирилган қопларига кўз югуртираётган оғани қовунга таклиф қилди. Оға қистатмади, бисмиллосини айтиб, қовунни тушира бошлади. Гапдан гап чиқиб, оға тилга кирди:

— Ҳа, шунақа, укажон, дунё ўзгарди,— деди у, ўзи ҳануз қовун ер экан, қопларига кўз ташларди,— кун кечириш оғирлашди, ма-на қариганимда сафарга чиқишга мажбур бўлдим.

— Шундай денг,— деди Кўчарев яна қовун тилимлаб. Чол тагин очилиброқ гапира кетди. Суҳбат жонланди.

— Совет яхши, совет ундай қияпти, совет бундай қияпти, дейишади-ю, лекин адолат йўқ. Купецларга, бойларга тегсалар ҳам майли эди, бир нарса демасдик. Бой бўлмаган одамларни ҳам тинкасини қуритяптилар, шуниси ёмон-да. Масалан, мени олайлик. Мени бой деб бўладими? Ҳеч. Бундан йигирма йил бурун Қозон томондан келганман. Тўққиз сўм пул билан савдо-сотиқ бошладим. Ўзим тўғри одам бўлганим учун бойлар менга ишониб мол бера бошладилар. Мен кечаю кундуз мижжа қоқмай, саратоннинг жазирама кунларида қозоқ-қирғиз орасида савдо қилдим. Ўзимнинг серҳаракатлигим соясида мол-дунё орттирдим. Экин эктира бошладим. Шукурки, худо бериб, отларим ҳам, сигирларим ҳам кўпаяверди. Совет ҳокимияти бўлгандан кейин отдан от, сигирдан сигир қолдирмадилар. Мана энди қари бўлсам ҳам, майда-чуйда олди-сотди билан шуғулланишга тўғри келяпти.

— Ҳар ҳолда ерни текин олгансан, экинни ҳам ўзинг эмас, бошқаларга эктиргансан оға,— деди Кўчарев.

— Қозоқ чўлларидан ким ер сотиб олади? Мен бошқаларга экин эктирган бўлсам, уларнинг ишига яраша пул тўлаганман.

— Сен пул бериб экин эктирибсан, қозоқлар нима учун ўзларига экиб олмайдилар?

— Унисига мен айбдор эмасман.

— Қим айбдорлигини суриштириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, аммо сен арзон нарх билан қозоқлардан жун, ёғ сотиб олиб, экин эктириб, дўкон очиб давлат орттиргансан.

— Насиб бўлса, яна дўкондорлик қиламан.

— Унисини келажак кўрсатади.

— Кўрсатади, мана, кўрсата бошладиларку,— деб гапни мухтасар қилди оға. Кўчарев ошиқча баҳслашишни лозим топмади, фақат:

— Ҳокимият пролетариат қўлида бўлса, узоққа боролмайсизлар. Жиловингиз ҳозир пролетариат қўлида,— деди. Ортиқ гаплашмадилар. Оға фотиҳа қилди-да, кўса соқолини сийпалади. Кўчарев қовуннинг пўчоғини деразадан ирғитди-да, чўл-сахрони томоша қила бошлади. Теварак-атрофнинг манзараси бир хил. Ут-ўлансиз, дарахтсиз, бепоён, текис қумлоқ ерлар. Онда-сонда чуқурлик, пастлик жойларда бир неча қозоқ ўтовлари кўринади, уларнинг ёнида бошини қуйи солиб турган от, эшакларгина кўзга чалиниб қолади.

Поезд товушини эшитишлари билан қозоқ ўтовларидан ярим яланғоч болалар чиқиб, поезд томон югурадилар, уларга итлар ҳам эргашадилар. Болалар қўлларини силкитиб қичқирадилар, кейин орқада қолиб кетадилар, итлар чарчагунча поезд билан ёнма-ён чопадилар, қаттиқ чарчагач, тўхтаб қоладилар, жонсиз чўл яна давом этади.

Деразадан қараб кетаётган Кўчарев орқасига ўгирилди, ҳалиги оға ниманидир еб ўтирарди. Кўчаревнинг кўзи тушиши билан чайнашдан тўхтади. Аммо лунжида бир нарса дўппайиб турарди.

Саҳрони қиздирган қуёш уфққа бош қўйиши билан қизғиш тусга кириб, кўзни қамаштирмай қўйди. Кундузги ҳароратини йўқотди. Кун ботишга яқинлашганда Кўчаревларнинг поезда Аральск станциясига келиб тўхтади. Станцияда паровозсиз икки состав турарди. Составнинг бири ҳарбий — у қизил аскарлар

билан, иккинчиси — очарчиликдан қочиб бораётган одамлар билан лиқ тўлган эди. Поезд атрофида челақ билан туз кўтарган қозоқ аёллари, балиқ кўтарган рус хотин-қизлари юрарди. Туз ва балиқ Тошкент томондан қайтиб келаётганларнинг буғдой, гуруч, қуруқ меваларига айирбошланарди. Кўчаревларнинг поездини судраб келган паровоз қизил аскарлар тушган составни тиркаб, Тошкент томон жўнаб қолди.

Қуёш ботди, вагонлар атрофида олди-сотди билан шуғулланувчилар сийраклашди. Кўчарев сумкасини елкасига осиб олди-да, вагондан тушди. У дераза ёнидан ўтаётганда ҳалиги оға деразадан қараб турарди. Қош қорайиб қолган пайтда дераза ойнасидан қараб турган кўса башараси Кўчаревга, тезак тагидан чиқиб учишга уринаётган қўнғизга ўхшаб кўринди. Кўчарев паровозсиз турган составлар орасида ҳеч нарсани ўйламасдан юрарди. Ҳамма вагонлар одам билан лиқ тўлган, станция атрофида турли-туман йўловчилар кўп. Баъзилари сотилмай қолган эски-тускиларига болаларини ўраб қўйиб, ўзлари эса сув қайнатардилар. Тўққиз-ўн яшар болаларнинг бошлари очликдан катта бўлиб, бўйинлари қилтириқ, оёқ-қўллари чиллакдек бўлиб қолган, юзларида қариллик аломатлари пайдо бўлган, улар инқиллашар, оналари ич-ичига тушиб кетган кўзларини гулхан оловига тикиб ўтирар, оталарининг егулик бир нарса, бир бурда нон тошиб келтиришларини кутадилар. Посёлканинг очларга ёрдам комиссияси очарчиликдан қийналган, бор-йўғини ташлаб ўлимдан қочиб келган одамларга ёрдам кўрсатарди, паровоз

бўлмаганидан жўнаб кетолмаётган очларга балиқ улашарди.

Кўчарев қош қорайгунча шу тарзда юрди. Қоронғи тушгач, бир гулхан ёнида тўхтади. Барваста, яғриндор, кенг пешана, ўрта ёшлардаги бир киши кичкина челақда нимадир пиширар, дам-бадам ёғоч қошиқ билан олиб, шўрванинг тузини кўрар эди. Кўчарев чўғ олиб тамакисини тутатиб олди-да, челақда кўринган оқ нарсаларга кўз ташлаб:

— Балиқ пиширяпсизми дейман?— деди-ю, барваста киши, «ҳа, пиширяпман, нима ишинг бор?» деб қолармикан, деган хаёлда тезроқ бу жойдан кетиш пайнга тушди. Балиқ пиширувчи Кўчаревнинг оғзидан чиққан қуюқ тамаки тутунига қараб:

— Хайрият, станциядаги комиссия ёрдам бериб турибди. Мана, тўрт кун бўлди, оз бўлса ҳам ҳар кун тамакки қилиб турибмиз,— деди.

— Балиқ сероб жой-да. Денгиз соҳили,— деди Кўчарев.

— Ўзи балиқ сероб бўлгани билан, уни овлаш керак, ахир,— деди пиширувчи. Учоқдан сал нарироқда шинелга бурканиб ётган бир аёл:

— Пишган бўлса керак, Фатҳи, йилқи гўшти эмас бу, — деди. Фатҳи яна бир марта тотиб кўргач:

— Пишибди, Зуҳра, қошиқ, косаларни олиб, дастурхон тузат,— деди.

Ўрта бўйли, юмалоқ юзли Зуҳра шинель остидан чиқиб ўтиргач, дилдираб, хўрсиниб қўйди, қоп ичидан битта ёғоч коса билан қошиқ олиб қўйди.

Фатҳи челакдан балиқ парчаларини косага сузаётиб, Кўчаревга:

— Қани, ўртоқ, марҳамат, балиқдан еб кўринг,— деди.

— Сизларнинг овқатларингизга шерик бўлсам, яхши бўлмас?

— Унақа гапнинг пайти эмас, қани, марҳамат.

Кўчарев сумкасидан нон чиқарди. Учаласи бирга нон билан балиқ шўрва ичишиб, сал қорин тўйгазиб олишди. Овқатдан кейин Зуҳра шинель ичига кириб ётди. Фатҳи Самара губернасидан экан, ундаги аҳволни Кўчаревга батафсил гапириб берди.

— У ердаги аҳвол шунақа,— деди Фатҳи гапини тамомлаб, тез-тез эснаркан. Кўчарев унинг уйқуси келганини пайқаб:

— Хўп, ўртоқ Фатҳи, сиз ухланг, мен бир айланиб келай, бирон паровоз келиб қолмасмикин,— деб ўрнидан турди. Тун қоронғисида станцияда айланиб юрди. Кейин перрондаги скамейкада бир оз ўтириб, яна туриб кетди. Станция теварак-атрофида ухлаётган йўловчи болаларнинг ҳиқиллаб йиғлаши, станциянинг нариги томонида чўлда қичқирган эшакнинг товуши, итларнинг вовиллаши, ҳаммаси бирга қўшилиб, кўнгилни хира қилди. Бир қўлтиғи станциягача етиб келган денгиз гувиллаб турарди. Бепоён саҳро, денгиз устидаги очиқ кўкда юлдузлар учиб, оқ-яшил тасмадек чўзилиб аллақаяёққа йўқоларди.

Кўчарев Фатҳидан Самара губернасидаги аҳволни эшитгач, тезроқ қайтиб бориш фикридан қайтди. Кўчарев иш топилса, ҳамма ерда совет ҳокимиятини мустақкамлаш учун

кураш олиб бориш мумкин эканлигини ўйлай бошлади. Унинг олдидан қўлига фонус тутган, пакана бўйли стрелочник ўтиб кетди. Кўчаревнинг кўзларини уйқу босди. Сумкасини бош остига қўйиб, шинель ёқасини кўтариб, скамейкага чўзилди.

Эрта азонда Самара томондан бир поезд келиб тўхтади. Унтача вагон ёш болалар, бошқалари ҳар хил одамлар билан тўла эди.

Кўчарев уйғониб кетди. У анчагина совуқ қотиб қолган эди. Уйқудан тургач, тонг аёзи уни тагин кучлироқ қалтиратди. У депсиниб, қотиб қолган оёқларини иситди-да, ҳозиргина келиб тўхтаган поезд бўйлаб юриб кетди. Вагонлардаги ёш болалар ҳали уйқуларидан турмаган, бир нечасигина уйғониб, вагон деразаларидан қараб туришарди. Болаларнинг уст-бошлари дурустгина кўринарди, уларнинг чеҳраларига қараганда унча очиққанга ўхшамасдилар. Уларнинг тетик, очиқ чеҳра билан қарашлари Кўчаревни қувонтирди. У ўзига ўзи «ишимиз жудаям ёмонга ўхшамайди, ҳали бўш келмасмиз», деди-да, вагонлардан кўз узмай, олға қадам ташлади. Тошкент томон борадиган, станцияда бир неча кун кутиб ётган одамлардан бир нечаси вагонга ёпишиб, қандай қилиб бўлса ҳам, ичкари кириб олишга уринарди. Ориқ юзли бир одам вагонга киришга уринаётганларни бу ниятларидан қайтариш ниятида:

— Бекорга уриняпсизлар, ўртоқлар, вагонлиқ тўлган, жой йўқ. Яна шуниси ҳам борки, бу вагонда йигирмадан ошиқ одам тиф касали билан оғриб ётибди, йўқса, сизларни ўзим

чақириб вагонга чиқарардим, мен вагонни аяётганим йўқ...— деди.

Кўчарев вагонга чиқиш ниятида бўлмаса ҳам вагонга чиқиб олишга уринаётганларни кузатиб турарди. Гапираётган одамнинг товуши унга таниш туюлди. У одамни қаердадир кўрганга ўхшарди, фақат вагонга чиқмоқчи бўлаётганлар уни тўсиб, яхшилаб кўргани қўймасдилар.

Гапираётган одам бир зина юқори кўтарилди. Унинг юзи, гавдаси равшан кўрина бошлади. Кўчарев унга:

— Андрей!— деб қичқирди. Андрей Кўчаревни кўриши билан, вагонга чиқишга уринаётганларни бутунлай унутиб, сакраб тушди-да, югуриб келиб Кўчарев билан кўришди. Улар нарироққа бориб, тамаки ўрай бошладилар. Андрей ундан ҳол-аҳвол сўради, Кўчарев унга ўзининг муҳлатсиз отпускага чиққанини, Самара томон қайтиб бораётганлигини, паровоз кутиб ётганини қисқача гапириб берди.

— Ўзинг-чи, аҳволинг қалай, қаерда ишлаяпсан, қаёққа боряпсан?— деб савол берди у. Андрей ўнғайсизлангандек:

— Бизнинг томонлар очарчилик, бунни эшитган чиқарсан, ўртоқ, эшитмаган бўлсанг, мана шу йўловчиларнинг аҳволини кўриб ишонсанг керак. Очарчилик, бошқа гап йўқ,— деди.

— Очарчилик балосидан қутулиш чорасини кўрмаяптиларми?

— Кўряптилар. Ҳокимият ҳамма чораларни кўрмоқда. Агар ҳокимият советлар қўлида бўлмаса, аҳоли аллақачон қирилиб битган бўларди. Аммо ҳокимият ҳаммага етарли

сзиқ-овқатни қаердан ола билсин, чет мамлакатларнинг бизга муносабатини ўзинг биласан-ку. Ҳокимият биринчи галда болаларни сақлаяпти, уларни ажалдан қутқариб қоляпти, имкон борича ишчиларга ёрдам беряпти. Бизнинг силани ўзинг биласан — ўн тўрт жонмиз, Аннушканинг ҳам эри ўлди. У ҳозир учта боласи билан бизникида. Ўзим ҳануз депода ишляпман, дадам — қоровул, укам — телеграфда ишлайди. Муҳтожлик эзиб қўйди. Ҳеч бўлмаса, икки-уч пуд ун олиб келарман, деб кетяпман...— деди.

Паровоз жўнашга шайланиб, гудок чалди. Андрей ошиғич хайрлашиб, вагонга чиқиб олди.

Кўчарев поездни узатгач, станциянинг орқа томонидаги денгиз бўйига жўнади.

ДЕНГИЗ БҮЙИДА

Куи чиқиб кўтарила бошлади. Станцияга келиб балиқ сотувчи аёллар балиқларини ерга тиза бошладилар. Кўчарев салмоқдор қадам ташлаб борарди. Бир семиз аёл халтасидан катта балиқ чиқариб, ёшроқ аёлга деди:

— Барвақтроқ сотиб бўлмасак, тагин «ҳалиги» жин ургурлар облава қилсалар керак,— деди.

— Облава қилса, қилаверсин. Халтани кўтариб, қочамиз кетамиз.— деди иккинчиси.

— Кеча иш чатоқ бўлди-ю. Поезд келиб тўхташи билан бир йигит жуда яхши мовут пальтосини кўтариб олдимга келди. Яримта балиқ бор эди, айирбошламоқчи бўлди. Мен пул қўшасан, дедим. Энди келишдик деганда, милиция келиб қолса бўладими! Ўрнимдан

турдиму югурдим. Жудаям соз пальто эди-ю, қўлдан чиқди-да,— деди кампир.

Кўчарев аёлларнинг гапларини эшитиб, ўзига ўзи: «Сен контрлар билан астойдил уришиб юрасан, ҳаммага тенг ҳаёт қураман дейсан, йўқолишга маҳкум бўлган одамлар бўлса, ҳануз ўз фойдаларини кўзлайдилар», деб ўйлади. Шундан кейин: «Зарари йўқ, кўпчиликка катта қозонда овқат пиширганда овқатнинг мазасини бузадиган кўпикларни бирданига олиб ташлаб бўлмайди, ахир. Қаттиқ қайнаганда кўпикнинг бир қисми мазали шўрвага араллашиб кетади. Қайнаш эса кўпикни йўқотади. Бу одамлар ҳам шундай йўқ бўлиб кетишади бир куни. Бизнинг кооперативларимиз уларни ютиб юборади...» деди. Кўчарев денгиз бўйидаги посёлка томон йўл олди. Станцияда поезд кутаётганларнинг бир галаси ундан ўзиб кетди. Улар посёлкадаги ёрдам комиссиясига кетмоқда эдилар.

Денгиз тинч, кеча кечқурунгидек шовилламас эди. Елканли икки кема балиқ овига кетаётибди. Қирғоқда бир балиқчи ўн-ўн беш яшар ўғил бола билан кемасини ростлар эди. Сал нарироқда қачонлар ботган икки баркас ағнаб ётибди. Бир кичик пароход тумшугини юқори кўтариб, чўкиб ётибди. Пароход келиб тўхтайдиган кўприкларнинг тахталари йўқ. Баъзи устулар қийшайганди. Балиқ тузлайдиган бостирмаларнинг девор тахталари йўқ бўлиб, фақат устунларигина турибди. Катта ёғоч чанлар¹ бутунлай сувга ғарқ бўлиб, оғизларигина кўриниб турарди.

¹ Чан — катта бочка. (Таржимон.)

Кўчарев бу аҳволни кўрганидан кейин, бир-икки ҳафтагина бурун уларни ҳарбий қисмдан узатган чоғда ҳарбий комиссарнинг: «Уруш элимизнинг бутун хўжалигини изидан чиқарди. Ҳамма жойда вайронагарчилик. Бизларнинг олдимизда шу издан чиққан хўжаликни тиклаш вазифаси турибди. Ишчи билан деҳқон иттифоқини бузмасак, биз бу хароб бўлган хўжаликни тиклаб уни тараққий қилдирамиз», деган сўзлари эсига тушди. Кўчарев тўрт йил Қизил Армия сафида оқларга, яшилларга, босмачиларга қарши курашган пайтдаги ишонч билан кўзларини каттароқ очиб, тишларини маҳкам қисиб: «Ҳа тузагамиз, тиклаймиз, янгиларини ҳам қурамиз», деди. Муштларини қисиб қўйди. Емирилган смборлар қаторидан ўтиб шаҳарга кириб борди. Уни шаҳар демасангиз камситган бўласиз. Уни қозоқлар, руслар посёлка дейишади. Унда бир неча ёғоч, пахсадан қилинган уйлар, темир йўл қурилгач, рус ва татар савдогарлари келиб солган бир нечта дўкон бор эди.

Кўчарев лойдан қилинган пастак оқ уйлар ёнидан ўтиб, катта кўчадан кетаётганида бир қозоқ унинг рўпасига келиб тўхтади. Қозоқнинг устида юпун пахтали, бош яланг, этиклари бир қанча жойидан каноп, мочалка билан ўраб боғланганди. У кичкина бўз эшак миниб, иккита туяни тумшуғидан тизгин ўтказиб олган, туяларига иккитадан қоп билан кўмир юклаган эди. Уни бир уйдан чиқиб келган татар тўхтатди. Кейинчалик Кўчарев у татарнинг чойхона эгаси эканини билди. Узун оқ кўйлак устидан камзул кийган, яланг

оёғига кавуш илган татар уйидан чиқиб, бир қадам ҳам юрмасдан, қўли билан имлаб:

— Эй, ўтоғаси, бери кел,— деди. Қозоқ билан чойхона эгаси қийиша бошлади. Татар қозоқнинг кўмирини арзон ҳақ билан олмоқчи бўларди; қозоқ эса ўзининг бир ҳафта саксовул йиғиб, кўмир қилиб, олис саҳродан олиб келаётганини айтиб, ўн беш қадоқ сўк бараварига айирбошлайман, дер эди. Ниҳоят, ўн қадоқ сўкка келишдилар. Қозоқ туяларини бўкиртириб чўктирди-да, кўмирини чойхонанинг эшигига таший бошлади. Кўчаревни кўриб, татар қопларга имлади-да:

— Земляк, помогай, пожалуйста,— деди.

Кўчарев жилмайиб:

— Сен билан ер ҳайдаган бўлмасам, қандай қилиб сенга земляк бўламан, мен чой ичмоқчи бўлиб юрибман,— деди.

«Э, лаънати татар экан-ку, бекор айтдим», деб ўйлади чойхона эгаси. Кўчаревнинг чойхонага кираётганини кўриб:

— Қани, марҳамат, биродар, мусулмон экансан-ку, марҳамат...— деди.

Кўчарев бошқа сўз қотмади. «Сен билан бирга намоз ҳам ўқиган эмасман, мени мусулмон дейсан», деди ич-ичидан. Чойхонага кирди.

Бу тўрт хонали уй чойхона деса чойхона эмас, ошхона деса ошхона эмасди, ерга сўри қўйилиб, кигиз тўшалганди. Овқатланиш учун кирган одамлар ўша сўриларга чиқиб, чордана қуриб, чой ва шўрва ичардилар. Бир хонада олтига қозоқ бафуржа қорамойдек қуюқ, аччиқ чой ичиб ўтирарди. Ушалардан сал наридаги сўрининг бурчагига ўтириб, Кўчарев чой чақирди.

Устига ямоқли кўйлак, оёғига жун пайпоқ билан чипта кавуш кийган, яқиндагина овулдан келганлиги юришидан, секин сўзлашидан кўриниб турган бир қиз Кўчарев олдига чой келтириб қўйди.

— Нонингиз борми, оғай?— деб сўради, Кўчаревнинг юзига мулойим қараб қўйиб. Яна нимадир демоқчи эди-ю, шу пайт чойхонадаги ҳамма ҳаракатга кўз-қулоқ бўлиб турган хўжайин, қизга яқинроқ келиб:

— Оғзингдан гапинг тушиб кетяпти-я, яхшироқ сўрасанг-чи, оқ нон керакми, қора нонми?— деди.— Бор, илдамроқ юр.

Хўжайин чой ичиб ўтирган қозоқлар ёнига келиб:

— Мирзалар, эт пишай деб қолди, не дейсизлар?— деб сўради. Қозоқлардан ёшроғи катталарга қараб, имо-ишора билан розиликларини олгач:

— Пишган бўлса келтира қол,— деди.

Кўчарев бир-икки пиёла чой ичди. Уч-тўрт қозоқнинг тўла бир лаган этни ейиши, чойхона эгасининг қизларни томоқ ҳақиға ишлатиб, ҳар қадамда уларни койиб туриши Кўчаревни ғазаблантирди. Миллионлаб ишчи-деҳқонлар очарчиликдан азоб чекаётган бир маҳалда бир пуд гўшти учаласигина еб ўтирган қозоқ бойларидан жаҳли чиқди, чойхона эгаси кўмирчи қозоқнинг кўмирини жуда арзонга олгани учун уни «контр, спекулянт» деб сўккиси келди. Чой ташувчи қизнинг Кўчарев олдидан ўтганида мулойим кўзлари билан нимагадир умид боғлаб қараши уни бир қадар юпантирди. Унинг қизга ёрдам қилгиси келди: «Секин-аста зўр эксплуататор бўлишга

уринаётган чойхоначи қўлидан бир қизни қутқариш ҳам революцион бурчимиз. У ишчи қизи чиқар, ё камбағал деҳқон қизидир», деб ўйлади.

Чойхонанинг пастак эшиги очилди. Новча, оқ тушган юмалоқ соқолли бир одам сал букчайиб кириб келди ва Кўчарев ўтирган сўрига ўтирди-да, хўжайинга қарамай:

— Қани, битта чой беринг-чи,— деди. Кўчарев қайнаб турган самоварни чертиб, сувини чамалади-да:

— Марҳамат, чойга келинг, бирга ичайлик,— деди.

— Хўп бўлади, борини ичайлик, кейин самоварни янгилатиб олармиз.— деди чол.

Хўжайин нимадир демоқчи эди-ю, эшикдан кириб келган қозоқларни кўриб, уларни кутиб олишга шошилди.

— Ҳарбий кишига ўхшайсиз, шу жойда хизмат қиляпсизми?— деб сўради чол, қўйин чўнтагидан қанд оларкан.

— Ҳа, Қизил Армия сафида эдим,— деди Кўчарев.— Ҳозир эса муҳлатсиз отпусмага кетяпман. Ўзингизга маълумки, поездларнинг қатнаши чатоқлашди, станцияда узоқ тўхтаб қолишга тўғри келади, паровозлар етишмайди.

— Ҳа, шундай. Паровозларнигина эмас, уруш ҳамма нарсани хароб қилди, ҳамма жойда вайронагарчилик, ҳамма нарса тузатишни талаб этади. Чунончи, денгизда кучли тўлқин ҳам бўлгани йўқ, лекин икки кунда босиладиган йўлни тўрт кун юрдик. Сафарга жўнаб кетган кунимиз мотор бир оз ишлади-да, кейин бузилди. Тузатиб кўришди. Эскини янги қилгунча эсинг кетади, дейдилар-ку, бир бу-

зилгандан кейин тузатиш қийин экан. Бурунги шамол машиналари, яъни елканлар ёрдами билангина етиб келдик.

— Пароходда ишлайсиз шекилли, қаердан келдинглар?

— Ҳа, бизнинг касб сув билан боғлиқ. Йигирма олти йилдан бери балиқ овлаш билан шуғулланаман. Бу сафар Мўйноқдан балиқ ортиб келдик.

— Аҳволлар қалай ўзи, ишлар юришяптими?

— Нима дей, бу уруш бошқа ишларга зарар етказганидай, бизнинг ишга ҳам бирмунча зарар келтирди. Шундай бўлса ҳам, ишляпмиз. Балиқчиллик корхоналари илгари бойларга қарашли эди, эндиликда давлат қўлида. Биз бўлсак, артель бўлиб ишлаймиз. Ишчилар ўзларига ўзлари хўжайин.

Гаплашиб ўтириб самоварнинг сувини сон қилишди. Чойхона эгасининг йўқлигидан фойдаланиб, самоварчи қиз Кўчарев билан чолнинг гапларига қулоқ солиб турарди. Самоварнинг суви тугаганини кўриб, қиз:

— Бошқасини олиб келай, — деб самоварни кўтарди. Балиқчи чол:

— Шундай бўлсин, қизим Алима, шувиллаб турадиган бўлсин, — деди.

— Хўп бўлади, Алов бобо, — деди қиз очиқ чеҳра билан. Сал ўтмай, самоварни янгилаб келтирди.

Кўчарев халтачасини чиқариб, тамаки ўрай бошлади. Алов чол ҳам тамакига шерик бўлди. Тамакисини тутатгандан кейин Кўчарев.

— Қалай, Алов оға, сизнинг Мўйноқда халқ

қийналаётгани йўқми, иш топиладими?— деб сўради. Алов чол ичига тортган тутуннинг ярмини бурнидан, ярмини оғзидан чиқариб, деди:

— Мақтанадиган жойи йўқ. Айтяпман-ку, ҳамма ёқ вайронагарчилик деб. Бизда ҳам аҳвол шу. Тўғри, сувда балиқ сероб, кейинги йилларда яна кўпайди, фақат балиқ тутадиган асбоблар ёмон, илгариги тўрлар, баркаслар, пароходлар эскириб қолган. Улар бизнинг томонларда ҳам мана шу ердаги каби сув бўйида ағнаб ётибди. Шикастрехтини тутатиш керак, ҳар ҳолда биз томондагилар очликдан қийналаётгани йўқ. Мана биз баҳор мавсумида тутилган балиқларни юклаб келдик. Яна бир неча марта келтириш мумкин, балиқ бор. Бу ерга келтирилса, халққа озиқ бўлади, паровозларга ёқилғи ҳам. Энди кузги мавсум бошланди,— деди Алов чол, оқ тоза тишлари орасидан тупуриб қўйиб. Алима нимадир демоқчи бўлганида, Кўчарев тагин гап бошлади:

— Демак, сиз томонларга борган одам ишсиз қолмас экан-да.

— Оч қолмайди. Тўрт йилдан буён ётиб қолган бешта балиқчилик корхонаси шу йил кузда яна ишга туширилади. Ишчилар кам. Темир йўлдан олис. Шунга кўра, келувчилар йўқ деса бўлади. Ундаги халқнинг кўпи якка-якка балиқчилик қилади. Гапнинг очиги, Мўйноқ ороли унча шинам, кўнгилли жой эмас. Аммо бир ўрганиб, кўникиб олгандан кейин ҳеч гап эмас,— деди чол. Сўнгра Кўчаревга қаради:— Ё шу ёққа бориш ниятидаман-сан?— Кўчарев бир неча минут жим тургач, дадил равишда:

— Иш топиладиган бўлса, борса ҳам бўлади. Революция қилдик, бойларни ҳайдадик, эски дунёни емирдик, энди янгисини қуриш керак.

— Баракалла,—деди Алов чол, унинг чеҳраси яна очилиб, бир-бирига туташган қалин қошлари остидаги ўткир кўзлари янада чақнаб кетди.

— Баракалла, худди кўнглимиздаги гапни айтдинг,— деб давом этди чол.— Бизнинг артелда баъзи кишилар, хўжайин йўқ — ишнинг мазаси йўқ, илгари яхши эди, дейишади. Мен айтаманки, ундай эмас, биз у чоғда ўз меҳнатимиз билан хўжайинларни семиртирдик. Энди бўлса ўзимизга ўзимиз хўжайин, ўзимиз тартиб жорий қилайлик, дейман. Кўплари менинг фикримга қўшилишади, шунинг учун тартиб-интизом кундан-кунга кучаяётир, фойда кўряпмиз. Масалан, ўтган йили биз баҳор мавсумида беш рейс балиқ келтириб берувдик. Шу йилнинг ўзида эса саккиз рейс келтирдик, аммо балиқ ҳали бор. Демак, бултургига нисбатан бу йили балиқ кўпроқ овланди. Ишловчи кишиларнинг сони эса бултургига қараганда фақат йигирма саккиз нафар кўпайди. Демак, тартиб-интизом ошган, меҳнат унумлироқ бўлаётир. Ов қурол-асбобларини янгилаб олсак, ишлар янада яхшироқ йўлга солинарди,— деди-да, Алов чол чой хўплай бошлади. Чолнинг руҳланиб, ишнинг яхшиланишига умид боғлаб гапириши Кўчаревга тагин кўпроқ ёқди. Алов чол кўпдан бери унга таниш одамдай туюла бошлади.

Чойдан кейин Алов чол, Алимани чақириб олиб, чой чақасини тўлар экан деди:

— Қизим, сен бу жойда овқатинг учун ишлагандан кўра, бизнинг Мўйноққа борсанг, яхшироқ бўларди. У ерда сенга ўхшаган қизлар кўп, қорнинг тўқ, уст-бошинг бут бўларди, ахир. Меҳнатинг текинхўр чойхоначиларга эмас, ўзимизнинг давлатга фойда келтирарди,— деди. Алима паст овоз билан:

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Алов бобо, бошқалар ҳам у ер яхши дейишади, фақат боришнинг иложини тополмай турибман, ҳозирча қўлимда пулим ҳам йўқ,— деди.

— Унисини ўйлаб ғам ема. Мана бизнинг пароход юки туширилгач, олиб кетармиз. Агар бормоқчи бўлсанг, тайёр бўлиб тур. Хўш бўлмаса.

Ўзи билан бирга кўчага чиққан Кўчаревга:

— Агар хоҳласанг, ўртоқ, бизлар билан юр, бирга ишлаймиз. Бугун юкни бўшатиб бўламиз, керак нарсаларни олиб улгурсак, эрта азонда лангарни кўтарамиз,— деди.

Ажралишдилар. Алов чол соғлом, новча гавдасини тик кўтариб, шахдам қадам ташлаб пристань томон жўнади. Кўчарев вокзал томон йўл олди. Вокзалдан шаҳарга, шаҳардан балиқ кўтариб вокзал томон борувчилар кўп эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам ўзлари билан овора, ўзларича тирикчилик қилиш йўлини ахтарардилар.

Кўчарев шуларни ўйлади-ю, ўн еттинчи йил кузида Корнилов можаросидан сўнг солдатларнинг бир йиғилишида қотмадан келган, ориқроқ юзли, кенг пешанали Володарский-

нинг нутқини эслади. Унинг: ҳозирча милтиқни ташлаш ярамайди, ишчи билан деҳқон аҳил бўлиб, бир ёқадан бош чиқариб, буржуазия ҳукуматини супуриб ташлаши керак, фақат шундан кейингина оғир машаққатлардан қутула оламиз, деган сўзлари ҳозиргина эшитилгандай туюларди.

Шундан сўнг Октябрь кунларини хотирлади. Смольнийда постда туриши, ундаги делегатларнинг, партия аъзоларининг қўзғолонга тайёрланишлари, 18-хонада фракция мажлисида Свердловнинг баланд овоз билан шошилмай, ишонч билан нутқ сўзлаши, шу нутқ иккинчи съезд фракцияси аъзоларини руҳлантириб юборгани кўз олдига келди.

Съезд очилгач, Смольний коридоридан патронлар кўтариб борганда папоқ кийган матроснинг Кўчаревга: «Эй, товарищ, қани бери кел-чи, мана бу «собачка»ни олиб боришга ёрдам бер», деб қичқиргани, улар иккаласи бирга бир пулемётни судраб келганлари... Кўчадаги жанглар, кечаси бир боғ ёнидан ўтиб, кенг майдон орқали Қишки Саройга ҳужум қилганлари, ярадор бўлгани, уни Мещанский кўчаси бурчагидаги трактирда уюштирилган ярадорларни боғлаш пунктига олиб қўйганлари, ҳамшираларнинг ярасини тез боғлаганлари ёдига тушди.

Ушанда ундан кейин ярадор бир ишчини келтирган эдилар, у «ғалаба биз томонда», деб қичқирган, ўзининг ярадорлигини унутиб қўйиб, баланд руҳ билан: «Аврора»дан тўч отилди, шу дамдаёқ: биз кириб бордик, башанг кийинган юнкерлар, калта болдир удар-

калар¹ чинқира бошладилар. Керенский, аб-лаҳ, қочиб улгурибди...» деган эди.

Ўтмиш оғир бўлган эса-да, хотираси ширин эди. Мана ҳозир вокзалга кетиб бораркан, Кўчаревнинг ёдига яна бир воқеа тушди: Қор-ёмғирли тунда тиззадан лойга ботиб Каледин бандасини қувишган, Россия жанубида кенг чўлдаги бир станцияни қаттиқ жангдан кейин ишғол қилишган эди. Уша машаққатли кунларни эслаш Кўчаревни руҳлантирарди.

Котелокда сув олиб келаётган Фатҳининг олисдан:

— Ҳали сен ҳам жўнаб кетолмабсан-да, ўртоқ,— дейиши Кўчаревнинг хаёлини тарқатиб юборди.

— Йўқ, мен шаҳарда эдим. Йўлни ўзгартирсамми деб турибман. Самарага қайтмасдан, Мўйноққа — балиқчилик корхоналарида ишлашга кетмоқчиман.

— Агар иш топиладиган бўлса, жуда соз, ўртоқ.

— Иш бор дейишадди. Бу гапни мўйноқлик ишончли бир чол айтди.

— Шундайми? Бизлар ҳам шу ёққа борсак, яхши бўларди-ю, Тошкентга билет олиб қўйганмиз. Олис эканми у Бўйноқ деганлари?

— Бўйноқ эмас, Мўйноқ деган орол. Денгизда йкки кун юрилади.

— Ундай бўлса, пароходда борилса керак. Қани, юр-чи, Зухра билан бир маслаҳатлашиб кўрай. Балки таваккал қилиб биз ҳам жўнаб қолармиз.

¹ У д а р к а л а р — Керенский тузган аёллар батальонларининг жангчилари. (Таржимон.)

— Хоҳласанг, эртага жўнаб кетадиганлар бор. Юринглар, бирга кетамиз,— деди Кўчарев.

Улар етиб келганда Зуҳра ниманидир ямаб ўтирарди. Унинг юмалоқ, чиройли, истараси иссиққина юзини очлик сўлдира бошлаган эди. Илгариги мулойим, очиқ чехраси сал буруша бошлаганди. Кўчаревнинг: «Аҳвол қалай, янга?» деб сўрашига: «Бир навъи, ўзгариш йўқ», деб жавоб қилди. «Биласанми, Зуҳра...» деб бепарволик билан сўз бошлади Фатҳи, хотини шахло кўзлари билан тикилди, Фатҳи гапини тамомлаб:

— Манави ўртоқ Кўчарев шу томонга борадиган бўлибди,— деб эди.

— Майли, қорин тўйғазадиган иш топилса, қаерда бўлса ҳам, барибир-ку,— деди Зуҳра.

ШАБАДАЛИ КУН

— Тезроқ бўлинг. Пароходда ҳаракат бошланди,— деди Кўчарев.

Фатҳи билан Зуҳра соҳилдан уч-тўрт юз қадам наридаги денгизда турган «Қирғиз» пароходига қарадилар.

Қаршидан секин куз шамоли эсиб турарди, пароход устида шов-шув. Баъзилар пароходнинг қўйруқ томонида ниманидир кўтарар, баъзилари арқон ўрарди, баъзилари баланд мачтага чиқиб, унинг учида ниманидир мустаҳкамларди. Икки-уч киши, тўя ёнидаги бўталоқ каби, пароход ёнида чайқалиб турган қайиққа тушиб, қирғоққа чиқишга тайёрланарди.

Фатҳи қопчиқ ва тугунларини бир-бирига яқинроқ қўйди-да:

— Мен бозорга бориб келишга ўлгурсам

керак, қўлда бор пулга озиқ олган яхши, билиб бўлмайди, денгиз сафариди ҳар хил аҳвол юз бериши мумкин,— деди.

— Бўлмаса тезроқ бориб келишга ҳаракат қил. Мана менди ҳам озроқ пул бор, қўшиб сарф қиларсан,— деб Кўчарев унга пул берди.

Фатҳи кетиб, бир неча минут ўтгач, югура-югура Алима келди. Унинг қўлида фақат кичкина тугун бор эди. Шошилиб келганлигидан унинг юмалоқ юзи қип-қизил бўлиб кетибди, тез-тез нафас олганидан кўкраги кўтарилиб-тушиб турарди. У тез югуриш учун қулай бўлсин деб кўтарган кўйлак этагини тушириб, болдирини бекитди.

— Мана, мен ҳам келиб қолдим. Алов оғай мениям обкетаман девди,— деди ва тугунини Зухраларнинг нарсалари ёнига қўйди.

— Жуда яхши қилибсан, Алима, у ерда бирга ишлаймиз. Чойхоначининг чўнтагини қаппайтириш учун ишлаб нима қиласан,— деди Кўчарев.

Оз ўтмай Фатҳи ҳам қайтиб келди.

Қирғоққа етар-етмас Алов чол:

— Тезроқ бўлинглар, ўртоқлар,— деб қичқирди. У қайиққа Кўчаревни шериклари билан олгани келаётган экан. Қайиқ қирғоққа яқин келгач, тугунини кўтариб, илжайиб турган Алимага қараб:

— Балли, қизим,— деди Алов чол, қайиқнинг қуйруғини соҳилга қарата буриб.— Гапга тушунар экансан, ишинг ўнгидан келсин. Қўрқмагин, у ерда ҳам одамлар бор, эл-юрт бор. Қани, қайиққа чиқинглар, тездан, лангарни кўтарамиз.

Пароходдагиларнинг ҳаммаси келаётгачларни кутиб олиш учун тўпландилар.

Биринчи бўлиб паканагина, миқтидан келган қозоқ йигит:

— Уста Алов оғай,— деб қозоқчасига қичқирди. Унинг кетидан бошқа матрослар:

— Шошма, Алов чол ўзи билади...

— Мўйноқ оролида одам кўпаяди.

— Майли, кўпаяверсин, балиқ ҳам кўпроқ овланади.

— Бойга эмас, советга,— деб чувиллашдилар.

Кичкина қайиқ пароход ёнига келиб тумшуғи билан урилгач, кучли, чаққон қўллар Кўчарев, Фатҳи, Зухра ва Алимани ўз умрида кенг денгизни кўп марта кезган «Қирғиз» пароходига кўтариб олдилар.

Янги йўловчиларнинг чиқиши пароход командасини руҳлантириб юборди. Командир сафарга жўнаб кетиш учун тайёргарлик кўра бошлади.

Пароходнинг капитани ўрта бўйли, қўнғир соч, бир жойда турганида эски денгизчилар каби оёқларини кериб турадиган, шошилмай, вазмин гапирувчи қозоқ йигити эди. Унинг ёрдамчиси новча, сариқ соқолли Уральский¹ эди. Пароход командаси уч рус, олти қозоқ, икки қорақалпоқ, бир туркман матросидан, яна механик, машинист, кочегар ва ошпаздан иборат эди. Ошпаз доим нолиб, дўнгиллаб юрарди. Алов чол эса, артелнинг

¹ У р а л ь с к и й — илгари замонларда Амударё бўйларида сургун қилинган Урал казаклари. Маҳаллий аҳоли уларни «Уральский» ёки «бобой» дейишарди. (Автор.)

юкини тегишли жойга топширувчи, артелга керакли нарсаларни олиб қайтувчи вакил эди.

Зухра билан Алимани ўрта мачта ёнидаги люк устига жойлаштиришди.

Ошпаз улар ёнига чиқиб:

— Опалар, қайноқ сув керак бўлса, марҳамат, қайнаб турибди, олинглар. Овқат пишириш даркор бўлса, буюринг, ўзим пишириб бераман,— деб кетди. Кўчарев билан Фатҳи, лангарни кўтариб олиб, елкан қураётган команда аъзоларига кўмаклашмоқчи бўлдилару, аммо денгиз ишларини билмагани учун командадаги қозоқ, қорақалпоқ, рус йигитлариникидай илдам ишлаёлмасди. Улар пароход устидаги ингичка, йўғон, узун, қисқа арқонларнинг қаеридан тутишни билмай, ҳайрон бўлишиб турганларида матрослар: «ана суйт» (мана бундай қил), «ўнинг жайи миновгўй» (унинг жойи мана бу-ку),— дедиларда, арқонларни илондай қилиб ўраб, тугиб қўярдилар.

Эскирган, ишдан чиққан моторни пароход келиб тўхтагандан буён тузатиш билан машғул бўлган механик машинахонадан чиқди. У терга пишиб кетган, бети, қўллари мазутга, мойга бўялган эди, бир тутам каноп толаси билан қўлларини артди. У капитан ёнига келиб, бурун учидан, манглайдан томиб турган кирли тер томчиларини артиб ташладида, жилмайиб:

— Кўп овора бўлдим-да, ўртоқ капитан, аммо сўзим устидан чиқдим, головкани бир-китдим, бошқа жойларига куф-суф деб дам солдим. Энди тўхтаб қолса, устига тулурар-

миз-да, Мўйноққа етиб боргунча бир томчи мой ҳам қўймаймиз,— деди.

Капитан ҳам шундай шод қисфада деди:

— Юриб кетса кошки эди, жуда тўзган-да.

— Ҳар ҳолда юргизиб кўрайлик-чи.

— Хўп. Менга қара. Жойимиздан қўзгал-гач, юргизиб кўрармиз. Агар ишлайдиган бўл-са, моторни тўхтатасан. Мабодо, қаттиқ ша-мол турса, ўшанда ишга соласан.

— Хўп. Бўпти, ўртоқ командир,— деди ме-ханик.— Мўйноққа қайтиб борганимиздан ке-йин бир амаллаб. «Республика»нинг маши-наларини олиб, бизнинг «Қирғиз»га ўрнатиш керак. Ана шунда ишимиз ўнг бўлади.

Кўчарев команда билан танишиб, ўлар ўр-тасида тўрт нафар партия аъзоси, икки на-фар комсомол аъзоси борлигини билиб, ўзида йўқ қувонди. Ўзининг Мўйноққа кетаётганига ўкинмади.

Сал ўтмай, «қирғиз»нинг мотори нотекис ишлай бошлади. Катта елканлар кўтарилди, пароход бурнидаги учта кичик елкан шамол эсган томонга қучоқларини ёзишди.

Уральский енгларини шимариб, штурвал ол-дига бориб турди, у рўпарасидаги компасга қараб-қараб қўярди. Капитан оёқларини ке-риб, пароход олдидаги денгиз сатҳини кузата бошлади.

«Қирғиз» таниш йўлдан денгиз ичига ки-риб кетди.

Жўнаб кетишдан олдин унчалик сезилмаган шамолнинг ён томондан эсиши ҳозир анча кучлироққа ўхшаб кўринди. Команданинг иш-дан озод аъзоларидан баъзилари кубрикка ки-ришди, баъзилари борган сари йироқлашавер-

ган соҳилга қараб туриб қолишди. Механик машина бўлимидан чиқиб, командир ёнига келди-да, моторнинг ишлаб кетишидан умиди борлигини шодлик билан айтиб, яна пастга тушиб кетди.

Алов чол балиқ билан нон ейишга киришган Кўчарев билан Фатҳи ёнига келиб:

— Хўш, ўртоқлар, сафарингиз хайрли бўлсин, жўнаб кетдик энди, соҳилни томоша қилиб қоллинглар, бир-икки кун қирғоқ кўрмайсиз, анови уч тоғдан ўтгандан кейин қирғоқ кўринмай қолади,— деб, олдда, ўнг томонда турган, бир-бирига жудаям ўхшаган учта қум тоғини кўрсатди. Денгиз ўртасига кириб кетганга қадар, учига темир парчаси боғланган каноп ипни пароходнинг бир чекасидан сувга ташлаб, денгизнинг чуқурлигини ўлчаб борган қозоқ матрос командирга қараб, «ўн беш... ўн олти... ўн саккиз... йигирма бир...» деб қичқирди-да, ипини ўраб қўйди, сўнг уч тоққа қараб туриб, қозоқча ўлан айта бошлади. Унинг кенг, буғдой ранг юзида гоҳ ғазаб, гоҳ шодлик ҳислари пайдо бўларди. Олисни кўришга ўрганган ялтироқ қора кўзлари юмиларди-да, яна кенг очилиб, жавдирарди. Қозоқ ўланини айтиб бўлгунча Алов чол овозини чиқармади. Кўчарев, Фатҳилар ҳам тинглаб турдилар. Матрос ўланини тугатди-да, Алов чолга қараб:

— Сўндай емесе, ав абзи оға?— деди. Мўйноқ балиқчиларининг, матросларнинг ҳурматига сазовор бўлган Алов чол:

— Тузук, Сарсен,— деб жавоб қилди.

Сарсен шахдам қадам ташлаб, кубрик томон кетгач, Алов чол:

— Бир неча йил бурун бу Сарсен Қўнғирот

бойларидан бирида овқати учун қўй боқиб юрган бола эди. Революция бўлмаганида ҳали ҳам шунда юрган бўларди. Мана, ҳозир уч йилдан буён эркин меҳнат билан банд. 1919 йили турмуш оғир кунларда Мўйноқда астойдил хизмат қилди, интизомли, ҳозир комсомол аъзоси. Командир билан механик унга хат-савод ўргатди. Бу «Қирғиз» пароходидаги қозоқ, қорақалпоқ йигитлари ҳаммаси ҳам илгари бойларда қул ўрнида ишлаб юрган кишилар эди. Революция, ҳаммасини ҳам одам қилди.

— Алов оға, сен бу томонларда анчадан бери бўлсанг керак?— деб сўради Фатҳи. Шу онда Кўчарев катта тунука чойнак билан қайноқ сув олиб келди. Шинелини ечиб, гимнастёркасини қўли билан текислади. Алима рўмолини қулоқлари устидан орқа томонга танғиб боғлади, унинг икки чаккасидан чиқиб турган сочлари елда ҳилпирай бошлади. Алов чол ёнбошлаб ётиб олиб, ўнг қўлига бошини қўйди.

— Ўтмишни ўйлаб кўрсанг, ўтган воқеалар ҳозиргина содир бўлгандай туюлади,— деди у,— аммо менинг бу ёқларга келганимга анча йил бўлди. Шу йили октябрда йигирма йилга тўлади.

Кўчарев, гапдан гап чиқиб, Алов чолнинг бу тарафларга келишининг сабабини суриштира бошлади. Алов чол чуқур нафас олди-да, пароход кетаётган томондан кўзини узмай, рулни бошқариб борувчи Уральскийга разм солди.

— Пароходда иш йўқ вақтда ўтган воқеаларни гапириш одамни овутади,— деди Алов чол.— Мен ўзим Самара губернасидан бўла-

ман. Бизнинг губернани ғалла кони дейишарди. Тўғри, ғалла кўп экиларди, ер серҳосил. Аммо энг серҳосил ерлар кимларники экаплигини билсангиз керак. Энг яхши ер ва ўрмонлар боярларга қарашли эди. Мен саккиз яшарлигимда дадам ҳали ҳаёт эди. Уч душернинг¹ икки душини сотиб, бир душини ўзимиз экардик. Биз очарчилик йили қолган бир душерни ҳам сотишга мажбур бўлиб, бутун оиламиз билан бояр хўжалигига ишга ўтдик. Тўрт йил ишлагач, бир қишда дадам шамоллаб касал бўлди. Докторга кўрсатди, куф-суф ҳам қилдирди. Шифосини топмади. Беш ой касал ётиб, фалаж бўлиб, дунёдан ўтди. Онам эса Абдурахмон исмли йилқибоқарга эрга тегди. Мен ҳам аввал йилқи боқдим, кейин бояр хўжалиги бошқарувчисига кучер бўлиб юрдим, сўнгра, бояр мени ўзига кучер қилиб олди. Ҳаммаси бўлиб олти йил ишладим. Бошда мени ёқтириб, орқамдан силашди. Уйин-кулгига мен бош бўлардим. Қизлар, йигитлар мени қадрлаб Аловка дебгина атардилар. Бир куни янги мирза (писарь) келди. Унинг қаердан келганлигини, кимлигини ҳеч бир одам билмасди. Ўзи ёш бўлса ҳам уйин-кулги билан иши йўқ, жуда камтар, босиқ йигит эди. Ёшлар ёнида бўлганида ҳам, кексалар ёнида бўлганида ҳам: «Қаерликсан, қайси овулдансан, еринг борми, боярдан қанча иш ҳақи оласан, нима учун кўпроқ иш ҳақи тўламайдилар, нима сабабдан экин эк-

¹ Душер — чек ер, надел. Россияда крепостной ҳуқуқ бекор қилинганидан кейин деҳқон хонадонидagi эркаклар жон бошига пул бараварига ажратиб берилган ер миқдори. (Таржимон.)

майсан?..» деб суриштирар эди. Кейин эса, мақсадга ўтарди: «Ер талаб қилиш керак, бермасалар, тортиб олиш керак»,— дерди.

Ёз кунларидан бирида йигит-қизлар тегирмон ёнида ўйнардик. Мирза бўлса бизлардан сал парироқда китоб ўқиб ўтирарди. Шу чоқ боярнинг ўғли Москвадан келган эди. Ана шу ёш бояр иш бошқарувчи билан бир куни қўшни боярникидан қайтиб келди. Ўзлари маст. Бизларни кўргач, уйга бормай, биз томонга бурилдилар. Яқин келиб тўхтадилар. Бошқарувчи файтондан тушиб, қизлар ёнига келди. Қизлар ичидан ўн етти яшар энг чиройли Марфа деган қизни чақириб олди-да, ёш бояр сени файтонга чиқиб ўтирсин деяпти, деди. Қизнинг ранги ўчиб кетди. Қизлар бир жойга тўпланишди. Марфа қизлар ичига кирмоқчи бўлди. Шу чоқ ёш бояр: «Кўтариб олиб кел!» деб қичқирди.

Бошқарувчи бир неча йигитнинг исмини айтиб, Марфани файтонга чиқаришни буюрди. Йигитлар Марфани бақиртириб кўтариб олишди. Қиз типирчиларди. Ёш бояр эса шу чоқ: «Аловка, сен нимага бақрайиб турибсан, кўмаклаш!» деди. Мен кўмаклашдим. Марфани файтонга олиб бориб солдик. Улар қўзғалиб кета бошладилар. Ҳамма можарони кўриб турган мирза мени чақириб олди-да: «Бу нима қилганинг? Сен ўз кучингни боярга сотиб, уни бойитганинг камлик қилгандай, бегуноҳ бир қизни ўша қабиҳ майхўрлар чангалига тутиб бердингми? Улар қизнинг номусини тўкадилар, сал уялиш керак эди»,— деди. Қўз олдим қоронғиланиб кетди. Қулоғимга яна кимнингдир: «Уят» деган товуши эшитилди. Мирза яна ни-

мадир айта бошлаган эди, қулоғимга кирмади. Илгари ҳам бояр шундай ёш қизларни йиғлатиб зўрлаганлиги, «иши» тамом бўлгач, ҳайдаб юборганлиги эсимга тушди. Кўп ўйлаб турмадим. Файтон кетидан чопдим, қаттиқ овоз билан: «Тўхта, Васька!» деб кучерга қичқирдим. У отларини тўхтатди. Мен етиб келганимда бошқарувчи қизни қучоқлаб ушлаб турар, ёш бояр эса қизни ўпарди. Бирданига бошқарувчини файтондан судраб туширдим, кейин боярни, Марфани файтондан кўтариб олдим-да, қизлар ёнига боришни буюрдим. У хўнграб йиғларди. Бошқарувчи билан бояр Аловни тутиб, қўл-оёғини боғланг, деб йигитларга буйруқ бердилар. Йигитлар итоат этишмади. Бошқарувчи ўзи мени боғлаб олиб кетмоқчи бўлди. Мен унинг чаккасига солдим, сўнгра боярнинг адабини бердим. Секин юриб йигитлар ёнига бордим.

Боярлар файтонга тушиб, от чоптириб кетдилар. Йигитлар билан қизлар менинг бу жасоратимга қувонсалар ҳам, оқибатидан қўрқишди. Сени Сибирга сургун қилишади, ё оттириб ташлашади, дейишди. Тарқалиб кета бошладик. Шу дамда мирза келиб қўлимдан ушладди. Раҳмат, балли, деди. Ҳаммамизга қараб, бизларнинг ким эканлигимизни, боярларнинг қандай яшашларини, кимнинг меҳнати орқасида кайф-сафо қилиб, давр сураётганликларини бирин-кетин тушунтириб берди. Қўрқманглар, деди. Агар бироқ аҳвол юз берса, қаттиқ туринглар, бояр қўл остидаги ҳамма деҳқонлар бир ёқадан бош чиқариб, бирдамлик билан иш кўринглар, деди. Яна: «Деҳқоннинг фақат номи деҳқон, ери йўқ, унинг ери

боярларда, ана шу ерни тортиб олиш керак», деди. Йигитлар унинг гапини маъқуллашди. Тарқалдик.

Бу хабар бирпасда бутун халқ ўртасига ёйилди. Мени бошқарувчи чақиртирди. Бормадим. Охирда тўртта йигитни юборди. Шу пайт менинг ўртоқларим ҳам етиб келишди. Тўртта йигит мени судраб бояр олдига олиб бормоқчи бўлишди. Уришиш, тўс-тўполон бошланди. Бошда казармада олишиб, кейин кўчага чиқдик. Товуш, тўполонга овулдаги деҳқонлар ҳам йиғилиб келишди. Қош қорайганда ҳам халқ йиғилаверди. Ҳалиги тўрт йигитни бошлаб урдилар. Аммо халқ тинчимасди. Ҳалиги мирза халқни яна қутқуга солди. Боярга қаҳр-газабини яшириб, тилини қисиб чидаб юрган халқ шуни кутгандек эди. Дастлаб оқсоқолларни уриб, судраб чиқардик, уйларни таладик. Ким нима хоҳласа, шу нарсани олди. Ёнгин чиқди, бояр уйига ўт қўйилди. Халқнинг бир қисми қўшни бояр усадбасига чопди. У ерда ҳам боярни талаш, ўт қўйишлар бошланди. Бу — қиз учун ўч олишгина эмас, балки ерсувни тортиб олган боярдан қасос олиш эди.

Учинчи кун жазо отряди—обжорная команда¹ келармиш, деган овоза ҳам тарқалди. Биздек бўйдоқлар кўп ўйлаб турмай, қочиб кетишга аҳд қилдик. Кейин билдимки, қочиш эмас, муштлашиш керак экан. Улсак ҳам, Сибирга сургун қилинсақ ҳам, бир ёқадан бош чиқариб

¹ Обжорная команда — жазо тариқасида овулларга юборилган солдатлар. Улар деҳқонларнинг молини талаб, еб-ичиб, зўравонлик қилиб юрганлар. (Таржимон.)

қарши турганимизда, яхши бўларкан. Биз ўрмонга қочдик. Қочиб юриб ахйри Бузовлик уездига чиқибмиз денг. У ерда деҳқонларнинг майда-чуйда ишларини қилиб, нафасимизни ростлаб олгач, Оренбургга бордик. Унда ҳам мардикорлик қилиб юриб, кейин Тузтўба шаҳрига жўнадим. У ерда туз конида бир йил ишладим. Иккинчи йили паспорт текшириш бошланди. Менинг паспортим йўқ эди. Мен армияга чақириладиган ёшга етганимни билардим. У пайтда Тошкент темир йўли солинмаган эди. Тузтўбада бир чол шахтёр менга гап ўргатди: «Агар солдатликка боришни истамасанг, ичкарироққа, қозоқ орасига қоч», деди. Таваккал қилиб қочдим. Уйил, Қорақамиш деган жойларда бўлдим. У ерлардаги иш ўзингизга маълум. Бировга пичан ўрасан, иккинчи бир қозоқ бойининг молини боқасан. Ҳар ҳолда тирикчилик қилиш мумкин эди. Бир вақт ёз кунини Уйил ярмаркаси бошланди. Бепоев қозоқ саҳросининг чорвадор қозоқлари шу ярмаркага от, сигир, ҳўкиз, қўй, жун келтириб сотардилар. Ўзларига қишлоқ учун чой, қанд усти бош сотиб олардилар. Ярмаркага келган савдогарлар ўн-ўн беш кун ичида бир йиллик фойдани кўрардилар. Чунончи, беш тийинлик юмалоқ кўзгунинг баҳоси беш қадоқ қўй жунини билан тенг эди. Ана шу ярмаркада оренбурглик Ҳасан деган бойга сотиб олган жунларни қоплаш учун ишчи керак экан. Кунига ўттиз тийинга ёлландим. Томоқ бойдан. Ярмарканинг охирида Адай қозоқларининг бир бойидан юз туяга юкланган жун келди. Шу жунни туширишда бир туякаш билан танишдим. Ўзи татар экану, аммо тили, қиёфаси қо-

зоқлашиб кетганди. У менга сирини айтиб берди. У ҳам менга ўхшаб эл-юртидан қочган одам экан. Бойлардан эмас, овулидан қочибди. Бир йили уларнинг овулига обжорная команда келиб, бир қанча одамни калтаклабди, уни каторгага юборадиган бўлишибди. Сабабини аниқ айтмади, у қочибди. Ёз бўйи ўз уездидаги ўрмонда юрибди. Уни оиласи, қариндошлари яширин боқибди. Одамлар қаердалигини билиб қолишгач, элидан кетибди. Бечора туякаш биринчи қор ёққан кузги кечада тун бўйи хотини билан йиғлашиб видолашганини гапирганда, қари одам бўлса ҳам кўзига ёш олди. Хотинини қўйиб юборишга мажбур бўлибди. Кўп жойларда ишлаб юриб, Адай қозоқлари орасига бориб қолибди. Ун икки йил подачи бўлиб чорва боққандан кейин уни уйлантиришибди. Фарзанд кўрибди. Уша туякаш менга ҳам Адай қозоқлари орасига боришга маслаҳат берди. Мен ярмаркадан кейин жўнаб кетдим. Устюрт чўл-даштларида бир қозоқда беш киш ишладим. Баҳорда қозоқлар Қўнғирот чўлларига кўчиб боришди. Уша жойда, Амударё бўйида қорақалпоқ ва уральский балиқчилари билан танишиб, балиқчи бўлиб кетдим,— деб қиссасини тамомлади Алов чол.

Бу вақтда пароход уч тоғ ёнидан ўтиб кетган эди. Унғ томонда қуруқлик кўринмасди, фақат чап томонда олис-олисда сарғиш қумлар, унинг устидаги туялар қандайдир қуриган дарахтга ўхшаб кўринарди. Қуёш ғарб томондан тўп-тўп бўлиб келаётган булутлар орқасига яширина бошлади.

Командир каютадан чиқди. Олдин ўнғ томонга қаради, елканларга кўз солди. Осмон-

даги ёт булутларга узоқ қараб турди, кейин дарға ёнига кетди.

Пароход мотори аллақачондан бери ишламасди, фақат шамол кучи билангина юрарди. Бет, қўлини совунлаб ювган, тоза кўйлакларини кийиб, сочини тараган механик каютасидан чиқаркан, булутли томонга қаради.

— Эҳе, ҳаво бузиляпти,— деди. Унга жавобан Алов чол дастурхондан туриб:

— Ҳа, ўртоқ Иванов, тунда тўрт-беш бал¹ бўлади деявер,— деди. Улар тамаки ўрай бошладилар.

— Тўрт-беш билангина чекланса, ҳеч гап эмас. Кўп вақт ҳаво ана шундай бурканиб олса, етти-саккизга ҳам етади. Биласан-ку бизнинг Оралнинг ҳолини. Унинг иҳотаси йўқ,— деди механик.

— Гапинг тўғри. Эртадан бери шамол ҳазиллашяпти,— деди чол.

Командирнинг юқори чиққанидан беҳабар, тунга тайёргарлик кўриш пайти келганини сезганлариданми, команда аъзолари ҳам кубрикдан юқорига чиқишди. Ҳар жой-ҳар жойга боғланиб тортилган, ўралган арқонни, тўрларни ушлаб, тортиб кўриб, уларнинг мустаҳкамлигини синаб кўришди. Баъзилари командир олдига кетишди. Қалин булутлардан холи, очиқ жойда денгизга яширинаётган қуёшнинг бир чети қизариб кўришиб турарди. Пароходнинг икки биқинида ва олдаги узун ходасига қизил, оқ, яшил ойнали фонуслар ёқиб қўйилди. Командирнинг буйруғи билан бўлса керак, елканларнинг баъзиларини қийшайтириб

¹ Тўрт-беш бал кучидаги тўлқин. (Таржимон.)

баъзиларини тўғрилаброқ боғладилар. Бу ишларни кузатиб турган Алов чол ўзига ўзи, «кечаси тўлқин бўлади» деб қўйди. Аста-аста гун қорая бошлади. Кундузи салгина жимирлаб турган денгиз тўлқинлари бошда чала ҳайдалган ерга ўхшарди, кейин катталашиб, бир-бирини қувлай бошлади. Тўлқинлар бир-бирига урилиб кўпикланарди, бора-бора тўлқин ораларида чуқурлар пайдо бўла бошлади.

Пароход катта ўйдим-чуқур йўлдан кетаётган чанага ўхшаб, тебрана бошлади. Шамолнинг йўналиши ён томондан пароходнинг бурун томонига бурилди. Илдам, пишиқ матрослар елканларини яна керак ёққа қаратиб бурдилар. Пастда мёханик моторга жон киргизди. Машина бошда бўғилиб-бўғилиб, пит-пит этиб турса-да, сўнгра жонланиб, бир меъёрда ишлай бошлади, унинг товуши бир-бирини қувлашиб, пароходга урилиб, шовиллаб турган тўлқин товушларига қўшилиб кетди. Денгиз қутурди. Тўлқинлар борган сари зўрайди.

Пароход тумшуғи билан гоҳ баланд тўлқинлар орасига тушар, гоҳ яна юқорига, юлдузларга қараб кўтариларди.

Командир дам-бадам каютасига кириб столдаги харитага қараб, денгиз йўлини кўрсатган чизиқларга кўз соларди-да, яна чиқиб дарга ёнига келарди. Механик ёнига ҳам тушиб чиқарди, оёқларини кериб, яна олға кўз тикиб турарди. Пароход устини ювиб ўтаётган тўлқин сувлари унинг этикларини тиззасигача ҳўл қилган эди.

Денгиз сафарига одатланмаган Кўчарев, Фатҳи, Зухра, Алима гандираклаб, оёқларини

босолмасдилар, кўнгиллари айниб беҳузур бўлардилар. Фақат денгиз арслони Алов чолгина дош берарди. У ўртоқларининг ҳол-аҳволдан хабар олар, гоҳ командир олдига, гоҳ дарға олдига бориб-келиб турарди. У баъзан икки бортдан мачтага тортилган арқон шотидан баландга чиқиб, теварак-атрофни, пароходнинг олдини, кетини кузатарди.

Кўчарев денгиз сафарини Волгада юриш билан солиштириб кўрди. Волгадаги икки қаватли, чиройли пассажир пароходларини, уларнинг деразали каюталарини, бир неча чақирим йўл босгач, келадиган пристанларни, пароходдан чиқаверишда қирғоқ бўйида, кўприк устида қатор-қатор турган олма, бодринг, тухум, нон сотувчиларни хаёлидан кечирди. Денгизда эса юраверасан, эл-юрт, ер кўринмайди. Теварак-атрофда ўзларидан бошқа на одам, на жонивор бор. Кўчарев шуларни ўйлаб ўтирганда Алов чол келиб:

— Ухлаганинг йўқми, ўртоқ Кўчарев, ҳозир «Борса келмас» оролини ўтиб кетаётирмиз. У орол йўлнинг қоқ ярми бўлади,— деди. Ўзи ўтириб тамаки чека бошлади. Фатҳи ҳам ухламаган экан, ётган жойидан:

— Нима учун уни «Борса келмас» деб атабдилар?— деб сўради.

Алов чол «Борса келмас»нинг сатҳи қум эканини, унда-бунда ўсадиган саксовулдан бошқа ўсимлик йўқлигини гапириб, қуйидаги воқеани баён қилди: Бурун замонларда оролнинг қуруқликка яқин томони қишда музлаб, Адай қозоқлари муз оша оролга борганлар. Бир бой қозоқ бир ҳафта тўй бериб, юзта қўй, йигирмата туя сўйдирган, минглаб йигит-яланг,

қиз-жувонлар тўйда бўлган, бироқ тўй кунларида денгиз музи эриб, минглаб қозоқ оролда қолиб, очарчиликдан қирилиб кетишган, шу воқеадан кейин бу орол «Борса келмас» деб аталган.

— Бу довул тез тўхтарми: кан, Алов оға? — сўради Фатҳи.

— Ким билади денгизнинг феълини, Фатҳи, баъзан узоққа чўзилади, баъзан бир-икки кунда тинчийди.

— Жуда чайқалтиряпти-ку.

— Ҳечқиси йўқ. Қайтага пароход тезроқ юради. Командир айтяптики, аввалгидан кўра, икки баравар тезроқ юряпмиз. Пароход кичик бўлгани учун қаттиқ чайқалади, эски вақтдан мерос қолган-да. Шундай бўлсаям, вақтинча иш беряпти. Эндиликда ишчиларнинг меҳнат самараларидан буржуазия, хонлар фойдаланаётгани йўқ. Ҳаётни йўлга солиб олсак, пароходларнинг ҳам ҳар қандай тўлқинга бардош берадиганларини ясаб олармиз, ахир. Шундайми, ўртоқ Кўчарев,— деди Алов чол. Кўчарев ўрнидан туриб ўтирди, тамаки халтачасини титкилай бошлади, чолнинг ёқимли, умид бағишлайдиган гаплари уни руҳлантириб юборди.

— Тўғри айтяпсан, Алов оға, энди ишнинг энг оғири қолди, қанча оғир бўлсаям, ишчи билан деҳқон тотув яшасалар, оғирлиги билинмайди, ишлар юришиб кетади.

— Баракалла,— деди чол,— подшони тахтидан тушириб, унинг кетидан бойларни улоқтириб ташлаган ишчиларнинг қўлидан нималар келмайди дейсан.

— Коммунистлар партиясининг раҳбарлигида,— деб қўшиб қўйди Кўчарев. Унинг сўзла-

рини яхши тушунмаса ҳам маъқуллайдиган Фатҳи:

— Ҳа, шундай, шундай,— деб қўйди.

Бирмунча вақтгача ҳеч ким сўз қотмади. Тамаки қолдиғини тупириб ўчиргач, Алов чол яна гап бошлади:

— Мен у томонларда завод-фабрикаларнинг борлигини эшитиб, билганман. Бутунлай янги дунё қуриб, янги қонунлар чиқариб, эркин яшашимизга имоним комил. Масалан, бизнинг Мўйноқ оролини олинг. У кенглиги уч-тўрт чақирим, узунлиги ўттиз-қирқ чақирим келадиган қумлоқ орол. Оролда тўрт овул бор, аҳолиси тўрт мингдан сал ошиқ. Халқи ким? Неча йиллардан буён эҳтимол, Мўйноқ оролида турмуш бошлангандан буён, подшо ҳукумати томонидан сургун қилинган рус, Уральский казак, қозоқ, татар, Хива хони томонидан жазоланган ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ ҳам бор. Революцияга қадар уларнинг ҳаммаси ҳам Якаев, Яушев, Тукев деган учта бойнинг корхоналарида ишларди. Ёлғиз Еникиевларнинг ўзларигина 1919 йилда тўрт юз минг сўм фойда кўрганликларини уларда бухгалтер бўлиб хизмат қилган Матвей гапириб берди. Ҳозир Матвей бизнинг артелда секретарь бўлиб ишлайди. Агар ишлар ҳозиргидай кетаверса, бир-икки йил ичида бизнинг артелнинг маҳсулоти Еникиевларникига етиб боради. Мана Яушевларнинг корхонасида ҳам иш бошланади.

Тилим ўргангани учун Яушевларники дедим. Мана бизнинг артель — биринчи сон артель. Аммо кўп кишилар уни Еникиевларники деб юргизади,— деди.

Тўлқин яна кучлироқ кўтарилди. Пароҳод

қаттиқ чайқалганидан чалқанчасига ётган Кўчаревга осмондаги юлдузлар кўчиб ўйнаётганга ўхшаб кўринди.

Алов чол телпагини босиброқ кийиб:

— Хўп бўлмаса, ўртоқлар, сал мудраб олайлик,— деб бир четга ётди.

Командир яна каютадан чиқди, кема олға, тун қўйнига кириб борарди.

Кучли шамолнинг зарбидан узун, эски мачталарнинг қарсиллаши, тўлқинларнинг бир-бирига ва пароходга урилиши, пастда ишлаётган эски моторчанинг пат-пат этган товуши — ҳаммаси бирга қўшилиб, одамларнинг овозини босиб кетади. Шу товушлар остида йўлчиларимиз уйқуга кетдилар.

ИККИНЧИ КУНИ

Чап томонда олисдан, денгиз тагидан қуёш чиқиб кўтарилмоқда эди. Бутун кечаси билан денгиз қутуриб чиқди. Бир-бири билан олишган, қувлашган тўлқинлар қаёққадир кетиб ғойиб бўлибдилар. Денгиз суви тинчгина сузиб бораётган «Қирғиз» пароходига секингина келиб урилар, у билан ўйнашарди. Кўчарев уйқусидан уйғониб, бошини кўтарди-ю, Алов чолга қаради. У кечаси ётган жойида йўқ, кигизини йиғиштириб қўйиб, кетиб қолибди. Пароходнинг мотори кечасидагидек қисқа-қисқа нафас олмас, у тўхтаб қолибди. Кўчарев назарида пароход юрмай қолгандай эди. У тикка туриб атрофида уйилган қоп, яшикларга қаради. Пароход тўхтаган эмас, юряпти, лекин елканлар кечагидай таранг бўлиб, тарсиллашмасди, бал-

ки секин эсган ел билан ўйнашиб пароходни олга судради.

Алов чол матрослар ёнида овора эди. Уланчи қозоқ йнгит хиргойи қилиб, палубани ювар, кечаси кеманинг тумшуғидан, биқинидан ошиб, қуйруқ томонидан оқиб тушган сув қолдиқларини чипта супурги билан артиб қуритарди.

Кўчарев ширин уйқуда ётган Фатҳи, Зуҳра ва Алимага бир қаради-да, Алов чол ёнига кетди. Унга йўл бериб турган қозоқ йнгитга:

— Қалай, Сарсен, жақсимисин?— деди. У қозоқча талаффуз қилишга тиришар эди. Дом очик чехрали Сарсен кўзларини қисиб жилмайди. Оқ, тоза, майда тишлари кўринди, енгини шимарган, соғлом, йўғон, қорача билакларини қимирлатиб қўйди.

— Яхши, ўртоқ, қалай, мириқиб ухладингларми?— деди.

Кўчарев Алов чол олдига келганда, матрослар ишни битказиб, кичик елканларнинг тараиғ бўлганини хурсандчилик билан томоша қилиб туришарди. Биринчи бўлиб Алов чол:

— Аҳвол қалай, яхши ухландими, ўртоқ, унча қаттиқ чайқатгани йўқми?— деб кўришгани кўлини узатди.

— Йўқ, мени унча безовта қилмади,— деди Кўчарев, бошқалар билан қўл бериб кўришаркан,— қаттиқ ухлаб тонг отганини ҳам пайқабман.

— Ҳечқиси йўқ, аммо лекин кўп йўл босилди, шамол бўлмаганда, босилган масофанинг ҳали ярмини ўтмаган бўлардик,— деди чол.

Кекса матрос Матвей тамаки ўради. Алов чол ҳам халтачасини чўнтагидан олиб:

— Баракалла, йўлнинг ярмини босдик ҳисоб, «Николай» ороли ҳам кўриниб қолар,— деб олға назар ташлади. Улар билан тамакисини тутатаётган ўн саккиз-ўн тўққиз яшар қозоқ йигит гапга қўшилиб:

— Бизнинг «Қирғиз»имиз кичкина бўлса ҳам, яхши командир бўлганда қандай юриш кераклигини ўзи билади. Мана ҳозирнинг ўзида шамол йўқ, кун очиқ, мотор дам оляпти,— деди.

— Командир яхши бўлганидан «Қирғиз» катта пароходлардан қолишмайди,— деди кекса матрос.— Катта пароходлар ўзи йўқ-да. Шунга кўра қолишмайди. Мана «Коммуна»ни ремонтдан чиқариб бўлсинлар, кўрасан. У чоғда «Қирғиз» билан юз рейсда ташиган юкни бир рейсда ортиб, денгиз тўлқинларини ёриб ўтамиз шуни,— деб қуйруқ томон равона бўлди. Унинг кетидан эргашган қозоқ йигит кема бурнида ўтирган Алов билан Кўчаревга бурилиб қараб:

— Алкай, Алов абзий, «Николай» кўриняпти,— деди. Алов билан Кўчарев туриб қарашди. Олдда, ўнг томонда жигар ранг «Николай» ороли кўзга чалинарди. Алов чол «Николай» ороли нуқул қумдан иборат бўлиб, саксовулдан бошқа ҳеч қандай ўсимлик ўсмаслигини, унда илгари тўрт корхона бўлганлигини, ҳозирда эса фақат бир корхона ишлаётганини, ороликлар чор ҳукумати томонидан сургун қилинган кишилар бўлганлигини, Совет ҳокимияти ўрнатилгач, ҳаммаси ҳам ўз ватанларига қайтиб кетганликларини, эндиликда эса у оролга

Советга қарши унсурларнинг жўнатилаётганлигини гапириб берди.

— Қани, юринг, сув қайнагандир, чой ичайлик, ўртоқларимиз ҳам уйқудан тургандир,— деди чол. Улар Фатҳилар олдига кетдилар. Уларга дуч келган командир, очиқ чеҳра билан сўрашгандан кейин, «Николай» оролида тўхтаб, ундагиларга озиқ-овқат қолдирилажанини айтди.

«Қирғиз» пароходи «Николай» оролининг қўлтиғига келиб тўхтади.

Қамишдан қилиниб, лой билан шувалган пастак узун казармалар ёнида йиғилишиб турган одамлар қирғоққа келишди. «Қирғиз» тўхтаган жойдан бир неча юз қадам нарида бўлган корхона томондан одамлар бирин-кетин югурганларича келдилар.

Орол аҳолиси турли-туман қурама эди. Уларнинг илгари ким бўлганликларини устбошлари билдириб турарди. Ана оёғига маҳси-калиш, эгнига оқиш чопон, бошига телпак кийган мулла билан бирга, новча, тўладан келган, оёғига этик, устига қора чопон, бошига учли қалпоқ каби бир нима кийган поп гаплашиб турибдилар. Бир мулла рус попларига ўхшаб, кўйлак устидан чопон кийиб, белини боғлабди. Оёғида маҳси, бошида салла бўлган бу ўзбек мулласи, ким билади дейсан, эҳтимол, эшондир ҳам.

Уларнинг орқа томонида, қари ва ёш одамлар, семиз-йўғон, пакана ва ўрта бўйли соғлом рус, татар, ўзбек, қозоқ савдогарлари турибди. Улар илгаридек ихчам, озода кийимда эмаслар, соқол-мўйловлари ўсиб кетибди, кўзлари ҳам қизаринқираган, қимматбаҳо либослари эскир-

ганди. Юзларча хотин-қиз уларни оралаб ўтиб, қирғоққа олдинроқ етиб келишга уринар, хириллаган овоз билан қичқаришарди. Уларнинг илгари эҳтиёт қилиб пуфлаб киядиган уст-бошлари тўзиб кетган. Кийимларига ямоқ тушган. Уларнинг қошлари, киприклари, лаблари ҳам илгаридек тошойна олдида нафис бармоқлар билан бўялган эмас. Уларнинг юзларини қора доғ босибди. Бу одамлар чиқитга чиққан одамлар эди. Пароход тўхтаб, улар учун келтирилган озиқ-овқат туширила бошлагач, Алов чол:

— Мана илгариги турмуш вакилларидан бир галаси шу ерда яшайди, биз учун ўтин тайёрлашади, саксовул йиғишади. Бўш вақтларида тишларининг кирини сўришади,— деди.

Бу гапни эшитиб, ўланчи қозоқ йигит:

— Насибалари шу бўлсин, отасига лаънатларнинг,— деди. Озиқ-овқат бўшатилиб бўлгач, қирғоқдагиларнинг кайфлари чоғ, ҳаммалари юклар атрофига тўпланишди.

Пароход сувни шопиллатиб орқага чекинди-да, бирданига бурилиб, ўз йўлига равона бўлди. Сарсен бошидаги телпагини олиб, қирғоқда қолганларга силкиди. Унга жавобан оролдан одам қолдиқларини сақлаб юрадиган милиционерлар рўмол силкидилар. Юзини қора доғ босган аёллардан биттаси нимадир айтиб, мушт кўрсатди. Унга жавобан Сарсен:

— Энагари¹, тура беринг шунда, отангга лаънат,— деди.

Ўланчи қозоқ йигит:

¹ Энагари — фохиша. (Автор.)

Келган эди Қизилқумдан Адай бойи,
Ун эмас унинг йилқи, туя-нори.
Ажабланма шунча молни ким берди деб.
Бўлгандан сўнг хизматкорлар юзлаб сони.—

деб ашула айта-айта кеманинг қуйруқ томонига жўнади.

Кўчарев билан Алов чол кеманинг чап томонида бир оз гаплашиб турдилар-да, пароходнинг орқа томонида тўлқинларнинг мавж уришини томоша қила бошладилар.

Улар олдига Алима келди. У ҳам Кўчарев қараган томонга қараб:

— Бу денгиз тераммикин? — деб сўради.

— Чуқур, қизим Алима, жуда чуқур. Шунинг учун балиғи кўп, тўлқини ҳам кучли бўлади,— деди Алов чол.

Учаласи ҳам бир-бирига сўз қотмай, кўз илғамас денгиз сатҳига қарай бошладилар.

Кечга яқин шамол пароходнинг орқа томонидан эса бошлади. Командир буйруқ бермасданок, команда елканларни тўғрилади. Денгиз қутурган вақтлар учунгина машинани эҳтиёт қилиб келаётган механик манзилга етарли ёнилғи борлигини чамалаб, уни юргизиб юборди. Пароход равон юра бошлади. Матрос Сарсен қўлини пахса қилиб:

— Ҳазил эмас, соатига ўн олти километр йўл босяпмиз,— деди. Алов чол унинг гапини қувватлаб:

— Баракалла, бир тутам туки бўлса ҳам, пўстин бўлсин дегандай. машина машина-да, ахир. Ҳар ҳолда машина яхши, шамол мана шундай орқадан эсиб турганда, пароход янада жадалроқ юради,— деб қўйди.

МУЙНОҚ ОРОЛИ

Алов чол уйқудан уйғонганда қуёш чиқишига озғиңа вақт қолган эди. Пароходнинг кетидан қийқириб парвоз қилаётган балиқчи қушларини кўраркан, Алов чол олға тикилди.

Эртанги мусаффо ҳавода Мўйноқ оролининг денгизга чўзилиб кирган Йўлбарс отли бурни кўринарди. Бурундаги маякнинг чироғи ҳали ўчирилмаган эди. Диққат билан қаралса, қирғоқ бўйида ов тараддудида бўлган балиқчилар ҳам кўринарди. Шу чоғ уйқудан туриб ўтирган Алимага Алов чол:

— Ҳа, қизим, турдингми, мана ҳозир Мўйноққа етиб борамиз,— деганида, Алима ўша томонга қараб қолди.

Алов чол унга денгиз ичига чўзилиб кирган бурунни, денгиздан қараганда, оёқларини чўзиб ётган йўлбарсга ўхшаш Мўйноқ оролини кўрсатди.

Оролнинг денгиз томони баланд жар бўлиб, ундан нариги жойлар ясси эканлигини, суви шўр эмаслигини, қалин ва баланд қамишзорлар борлигини, Мўйноқ оролидаги уйлар, омбор, молхона, қўралар — ҳаммаси ҳам шу қамишдан қилинганлигини, қамишнинг ўтин, чорвага хашак бўлишини, от ўрнига ҳар кимсанинг кичик ва катта қайиғи борлигини гапириб турганида, пароход бурилиб, тумшуғи билан ички томонга, суви чучук кўрфазга кира бошлади. Кўчарев, Фатҳилар ҳам уйғонишиб, Мўйноқ ороли бўйидаги қатор овулларни, корхоналарни ва қамишзорларни томоша қила бошладилар.

Алов чол Мўйноқ ерелининг бурунги киши-

лари, Мўйноқдаги ҳамма овулларда кимнинг қаердан, нима сабабдан келиб қолганлиги, кимнинг неча боласи борлиги, кимнинг кимга уйланганлиги, кимнинг қачон вафот этганлиги ҳақида гапириб берди. Мўйноқ атрофидаги қайси қамишзорда йўлбарс бўлишини, Амударёнинг тармоқларини, қайси тармоқда қачон ва қандай балиқ бўлишини бу чол жуда муфассал биларди. Кўчарев Мўйноқ ороли қаршисидаги тоғларга ишора қилиб:

— У тоғлар қандай тоғлар? — деб сўради.

— У тоғларни Қир тоғлари деймиз. Шу тоғларнинг ортида Оренбургдан, Қорақамиш томонларидан келадиган карвон йўллари бор, у томонларда Адай, Алим қозоқлари яшайди. Ун еттинчи йили подшо тахтдан туширилгандан кейин сал ўтмай, биз ҳам бу ерда Мўйноқдаги «мўътабар» зотларни ҳимоя қилиб турувчи урядникни ва унинг миршабларини тумтарақай қилдик. Бешинчи йилда подшога қарши чиққани учун Мўйноққа сургун қилинган Қузъма Дмитричнинг маслаҳати билан ревком ташкил қилдик. Уральскийлар бизнинг қонунда унақа гап йўқ, деб бизга қўшилишмади. Ёз келиб етди, Хива хонлигини қўриқловчи казачий полклар ҳам икки тараф бўлиб, бири совет томонини, иккинчиси хон томонини олибди. Тўғри, ўрталарида уруш бўлмади. Фақат совет тарафдори бўлганлари турли томонга тарқалишиб кетди. Бизнинг уральскийлар ҳам ўзларига старшина сайлаб, эскичасига яшай бошладилар.

Куз ҳам келиб қолди. Янги йил олдидан яна ҳокимият советлар қўлига бутунлай ўтди, деб хабар келтирдилар. Керенскийлар қочибди.

Биз яна энгларимизни шимариб ишга киришдик. Қорхоналарни ревком қўлига олдик. Хўжайинларнинг телпагини қўлларига тутқазиб, ковушларини тўғрилаб қўйдик. Буни кўргандан кейин, тескаричи уральскийлар ҳам жим гурмадилар. Улар ўзлари подшога қарши қурол кўтарганликлари учун Мўйноққа, Амударё бўйларига сургун қилинган эдилар. Аммо ҳокимият советларга ўтгач, қуролланиб советларга қарши турдилар.

Ўша даврда Тошкентдан бир шарманда татар йигит келиб қолди. Мажлис чақиртирди, ўзи сўзамол экан, алланималарни ваъда қилди. Ҳокимият масаласига келганда, гапни чалғитиб, калавани чувалтирди. Кузьма Дмитрич уни жудаям болади. Бизлар ҳаммамиз Дмитрич томонини олиб, унинг гапига қулэк солдик, уни қўллаб-қувватладик. Кейин у йигит қочиб кетди.

Кузьма Дмитрич билан Тошкентга бордик. Биз унда аҳволни янада равшанроқ билиб олдик. Ҳамма жойда гап шу экан. Бир томонда ишчилар билан камбағал деҳқонлар совет тарафдори бўлса, иккинчи томонда бойлар билан руҳонийлар. Ҳалиги бизга келган эсер ҳам советга қарши экан. Тошкентда комитетдаги ўртоқлар бизга аҳволни яхшилаб тушунтиришди. Нима қилиш ва қандай ишлаш кераклигини ўргатишди. Бир қанча бешотар билан патронлар ҳам тошиб беришди. Денгизда қатнаш тўхталганлиги сабабли тезда қайтиб кетолмадик. Ҳазали орқали қумдан туяда қайтишга тўғри келди. Комитет жангга уста саккизта венгерни қўшиб берди. Фақат ўн тўққизинчи йилнинг март ойидагина Мўйноққа етиб келол-

дик. Тошкентдалигимизда уральскийлар тағин ҳам кучайиб олибдилар. Советга бўйсунмай қўйибдилар.

Келишимиз биланоқ ишга киришдик. Ўзимизга ўхшаш эски вақтда сургун қилинганларнинг ҳаммасини уюштирдик. Советга қарши бўлган уральскийларни қиса бошладик. Улардан камбағаллари бизга қўшилди. Ўзига тўқлари Амударё бўйига, Тўрткўлга кўчиб кетишди. Улар унда тинч ётмабдилар, отрядлар тузиб олибдилар, «командирлар» ҳам топилбди. Баҳор келиши билан ўртаимизда уруш бошланди. Шу сабабдан баҳор мавсуми барбод бўлди, балиқ овланмади. Ҳар ким ўз эҳтиёжи учунгина балиқ овлади. Бир куни пароход билан Чоржўйдан Амударё бўйлаб бир команда келди. У команда йўлда дуч келган қаршилиқни енгиб, Тўрткўлни ишғол қилган. Команданинг бир қисми қуруқликдан бориб Хива хонини йиқитган, бир қисми эса қаршилиқ кўрсатиб қочган уральскийларнинг изидан пароход билан дарё этагига қараб йўл олган. Бир куни улардан қочган ҳалиги уральскийлар Мўйноққа келиб тиқилдилар. Ҳаммаси бўлиб саккиз юз одам, пулемётлари ҳам бор эди.

Бизлар сал чўчиб турганимизда Бўртатдан бир камбағал қорақалпоқ келиб қолди. Уни пароходда келаётган большевиклар юборишибди. Ўша куни оқшомда етиб келамиз дебдилар. Бизга уральскийларни таъқиб қилишни таклиф қилибдилар. Биз шундай қилдик. Икки соат зўр бериб жанг қилиб, охирги патронларимизни отаётганимизда, пароход ҳам етиб келди. Тўхташидан олдин қиргоққа қараб уч марта тўп отди. Уральскийларимиз милтиқла-

рини ташлаб, қўлларини кўтариб, таслим бўлдилар,— деди Алов чол, гапираётганида қизишиб, ёқаларини ечиб, енглариини шимарганини ўзи ҳам сезмай қолиб. Шунга ўхшаш урушларнинг кўпини кўрган Кўчаревнинг «так-так» деб уни руҳлантириб туриши, ғалаба қозонганларини ҳикоя қилганда Алиманинг кумушдай овоз билан кулиб юбориши, Алов чолни янада ғайратлантирди. У ҳикоясини давом эттирди:

— Ана шундай қилиб биз совет тузиб яшай бошлагач, куз кунини Оренбург томонидан қизиллардан қочган Дутов аскарларининг тоғ орти карвон йўлидан келаётганликлари ҳақида хабар олдик. Юрагимиз яна ғазаб ўти билан ёнди, ўртоқларимиз, давай, қарши чиқамиз, давай, дейишди. Биз кўп ўйлаб турмасдан, қуролландик-да, топганимизча озик топиб, саксон учта қайиққа ортиб тоғ томонига жўнадик. Қўнғиротга хабар юбордик. У ерлар Хива хонлигига қарашли бўлгани учун Қўнғирот агрофидаги қозоқ ва қорақалпоқлар бизга халал беришлари мумкин деб ўйладик. Уларга вакиллар юборишимиз жуда ўринли бўлиб чиқди. Ундаги қозоқ ва қорақалпоқ халқи ҳам Хива хонидан, Ёвмуд хони Жунаиддан жабр кўрганлари сабабли қаердан бўлса ҳам бирон мадад келишини кутиб турган эканлар.

Бизнинг вакилларимизга эргашиб, эски милтиқлар билан қуролланган қозоқ ва қорақалпоқ йигитлари келишди.

Карвон йўлидан илгари силжидик. Кенг саҳрода кетаётган тўп оломонни тартибга солиш учун командирлар сайладик.

Сара отларга минган мард йигитлардан йиғирматасини олиб, ўзим йўл бошладим.

Устюрт даштини азалдан энига, буйига неча марталар кезган Адай қозоқларидан ўзга ҳеч кимни, сой жойларда учрайдиган кийиклардан бошқа ҳеч нарсани кундузи кўрмадик.

Қуёш ботиб, қош қорайганда биздан илгари бораётган икки йигит от чоптириб қайтиб келишди. Чопқир отларини зўрга-зўрга тийиб:

— Минакай келаётирлар,— дейишди. Қозоқнинг «ана у» деб ияк кўтариб кўрсатган жойи бир кунлик йўл бўлганидек, «минакай» дегани ҳам беш чақиримлик йўл бўлади. Биз шошилиб изимизга қайтдик, ортимиздан келаётган минг-минглаб одамларга қўшилдик.

Отлиқларни ва пиёдаларни икки қисмга бўлиб, карвон йўлининг икки томонига жойлаштирдик. Келувчиларнинг олддаги қисми ўтиб кетгунларигача ҳеч бир ўқ узмасликка, жим туришга қарор бердик. Улар ўтиб кетгач, бир оздан кейин, бизнинг пиёдалар орқадан ўт очишлари, отлиқлар эса ортдан келаётганларга ҳужум қилишлари лозим эди.

Бир оз вақт ўтди. Осмонда булут бўлмаса ҳам, тун қоронғи эди. Чурқ этган товуш йўқ, ҳамма ёқ жимжит. Фақат кенг Устюрт саҳросини гумбаздек қоплаган кўкда учар юлдузлар чақнар, чўзилиб, осмонда ипакдай из қолдирарди. Мана, узоқдан чарчаган одамларнинг овози, от пишқириғи, қандайдир темирнинг шириқлаши эшитила бошлади. Бизнинг йигитларимиз бир-бирларига: «Келяптилар», деб шивирлаб, бир-бирларини огоҳлантирдилар.

Келаётганларнинг сўзлари барала эшитила бошлади. Синчиклаброқ қараб, бетартиб, тарқоқ ҳолда бирин-кетин келаётган отлиқларни кўрдик. Ун минут чамаси сабр қилиб олдинла-

гиларни ўтказдик-да, икки томондан ўт очдик, отличларимиз сурон солиб ўтиб бўлмаганларни қуршаб олдилар. Отиш, тутиш, қувиш, таслим бўлганларини қуролсизлантириш бошланди. Сал ўтмай, уларнинг орқаларидан келаётган обозларни ҳам йигитларимиз ўраб олди. Ундаги озиқ, милтиқ, қурол-аслаҳа, уст-бош, туяларнинг сонини ўзлари ҳам билмаган бўлсалар керак.

Шундай қилиб, тонг ёришгунча ўнларча тўп, пулемёт, отлар, минглаб милтиқ, қилич, найза, тўппонча қўлга туширилди. Таслим бўлган тўрт минг казакни ўз ихтиёрларига қўйиб юбордик. Қочганларни қувиб бориб, Қизилқумнинг қудуқсиз, йўлсиз томонига кириб кетганликларини билганимиздан кейин тўхтадик. Кейин қочганлар ичида атаман Дутовнинг ўзи ҳам борлиги маълум бўлди. Биз қўлга туширган обозда казаклар орасида ҳар тоифа одамларни топиш мумкин эди. Мулла, поп, савдогар дейсизми, аёллар, турли мансабдаги тўралар дейсизми, ҳаммасидан бор эди. Мана шундай воқеалар бўлган эди у чоқда,— деди-да, бир оздан кейин: — ана бизнинг артель корхонаси ҳам яққол кўрна бошлади,— деб оллдаги промиселларни кўрсатди.

Пароход қизил байроғини кўтараркан, пристандаги катта байроқ ҳам келувчиларни саломлаб ҳилпирай бошлади. Пароход қирғоққа етмасдан тўхтади. Елканлар туширилиб, йиғиб қўйилди. Пат-пат этиб ишлаётган мотор товуши пасайди. Қишки совуқда узоқ ердан — тез юриб келиб тўхтаган отнинг нафас олишига ўхшаб, пароход ҳам ўнг биқинидаги тешигидан нафас олиб, буғ чиқара бошлади.

Қўли чаққон матросларнинг баъзилари турли ингичка ва йўгон арқонларни ўрай бошладилар. Баъзилари пароходнинг тумшугидан лангар тушира бошладилар, баъзилари пароходнинг биқинига юқори кўтариб боғлаб қўйилган қайиқларни сувга туширдилар. Пароход денгиз тубига тушиб, қум ва балчиққа қадалган лангарга бўйсуниб, боғлаб қўйилган от каби, қўйруқ томонинингина қимирлатарди. Уларча майда қайиқларга тушиб, йигит-яланг, қизу жувон «ким ўзар» ўйнагандек қирғоқдан пароход томон сузиб кела бошладилар.

Алов чол қўлини кўз устига қўйди-да, қулочларини кериб эшкак солувчи қизил рўмолли бир қиз ва қайиқ қўйруғида ўтирган бир аёлга қаради.

— Ана бизнинг Бону билан Нисо ҳам келаётирлар,— деди.

Сал ўтмай, пароходнинг атрофини қозоқ, рус, татар йигитлари, хотин-қизлари тушган кичик қайиқлар ўраб олди. Ҳар кимса ўзига тегишли кишиларини кутиб олар, ҳол-аҳвол сўрашар, ўзларининг эсон-омон юрганликларини билдирарди.

Алов чол Бону билан Нисодан ҳол-аҳвол сўрашгани ҳам улгурмади, унинг қизи соғлом, бақувват қўллари билан қайиғини пароход зинасига тезгина боғлади-да, пароход саҳнига чиқиб, дадасини кучоқлаб олди.

Чол қизини пешанасидан ўпиб, бошини силаб, йўлдошларини кўрсатди:

— Қизим, мама бу Алима дугонанг бўлади, мама ўртоқ Кўчарев аканг бўлади, мана буларни Фатҳи аканг билан Зуҳра янганг бўлади. Ўзларини эплаб-ўнглаб олгуларича бизники-

да туришади,— деди. Бону ҳаммалари билан тортинмай очиқ юз билан сўрашди-да, уларнинг юкларини қайиққа тушира бошлади. Уларни кутиб олган соғлом гавдали, очиқ чеҳрали, шод кўнгилли орол халқи Кўчарев билан Алимага ёқди. Икки-уч кун денгизда юриб чарчаганларини унутиб юборишди. Денгиздан қарийб йигирма-ўттиз саржин нарида, корхона рўпарасига солинган бирдан-бир ёғоч уйда илгариги бой Еникиевларнинг гумаштаси ўтирар эди, ҳозир унда балиқчилар артелининг идораси жойлашибди. Идора ёнидаги пастаккина уч хонали, деразалари кичкина уй Алов чолники эди.

Алов чол уйига келиши билан дарров идорага жўнади. Нисо самовар қўйиб, балиқ пишира бошлади. Бону меҳмонларни жойлаштирди. Хоналарнинг ер-полига сув сепиб, супуриб қўйилган эди.

Кичкина столларга гулдор дастурхонлар ёзилиб, устларига маржон чиғаноқлар қўйилганди. Бир хонанинг полига каравот ёнига йўлбарс териси тўшалганди. Икки дераза орасидаги деворга осилган кўзгунинг икки томонига бақувват балиқчи йигит билан қизларнинг суратлари илиб қўйилган, кўзгунинг тепаси чечаклар билан безатилганди. Ильичнинг портрети кичкина шинам хонанинг ҳуснига ҳусун қўшиб, гўзаллик бағишларди.

КУЗ МАВСУМИ

Бир ярим ой қандай ўтиб кетганини сезишмай ҳам қолишди. Кўчарев билан Фатҳи ўн кунга артелнинг бошқа балиқчилари билан

биргаликда Амударё тармоқларига балиқ овига кетишди. Балиқ овлаш оғсон иш эмас. Айниқса, кузда балиқ овлаш жуда қийин. Эрта азонда анча жойни ўраб олиб сувга тўр туширилади. Ҳар бир қайиқда икки киши бўлади. Уларнинг бири қайиқни юргизади, иккинчиси тўрни тушириб боради. Тўрни шу йўсинда йиғиб олишади. Аммо фарқи шуки, тўрни туширганда бўш бўлган қайиқ энди балиққа лиқ тўла бўлади. Балиқни Амударёнинг денгизга қуядиган тармоқларидаги чайлаларга олиб бориб, қамиш билан ихоталанган жойларга бўшатишади. Унда артель балиқчиларидан кимнинг қанча балиқ келтирганлигини оқсоқол қозоқ Эсеябой ҳисоблаб туради.

Кечқурун ҳамма балиқчилар чайла атрофига йиғилишади. Ўт қалаб гулхан қилишади, балиқ қовуришади, балиқ шўрва пиширишади, чой қайнатишади. Қорин тўйганидан кейин бошлаб Али қозоқ ўрнидан туради. Сув бўйидаги ҳавонинг рутубатини даф қилиш, баданини қиздириб олиш учун Али тўра бир силкиниб қўяди-да, эски тўнани кийиб, дўмбирасини қўлига олади. Тўшалган қамиш устига чордана қуриб ўтиради. Дўмбирасини созлагунча тил тагига носвой отиб, тупуриб қўяди-да, бошда дўмбиранинг торларини аста чертиб, бир куйнинг «кириш» қисмини чалади. Сал олға энкайиб, калласини куйга монанд чайқатади.

Али бир куни йўқотган бир нарсасини қидираётгандай у ёқ-бу ёққа қаради-да, кейин бошини сал кўтариб чуқур нафас олди. Ўнг қўли билан дўмбирасининг икки торини чертиб, бўғизини тозалаш учун томоқ қириб олди-ю:

— Э-й-й-й, а-й-й-й,— деб чўзиб ўлан айтиб юборди:

«Музлаб сув, қор ёққан кенг далага,
Тебинга йилқиларнинг кетганида...»

деб, 1916 йил кузида Али Тўрғай ўлкасида Жумағали деган бир қозоқ бойида овқат учун ишлаганини, етти йил ўтгандан кейин овулга старшина келганлигини ҳикоя қила кетди. Старшина, одатича гўштхўрлик қилиб бўлиб, овулдаги чолларни, йигит-ялангни йиғиб, оқ подшо Николай «аъзам ҳазратларининг» қозоқ халқига қарата чиқарган фармонини ўқиб берибди. Бу фармонда бепосн даланинг юраги кенг қозоқ халқини ўз мол-мулки, ёш йигитлари билан мудофаа ишларига ёрдам беришга чорлабди. Старшина от минишга ярайдиган ёшларнинг сафарбар қилганини эълон этибди. Али ўша воқеани куйларкан, шу жойига келиб, овозини сал пасайтирди, кўзларини катта очди. Гулхан ёруғида унинг юзи, зўр ғазаб билан душманига ҳамла қилган жабрдийданинг қиёфасини эслатарди. Али дўмбира чалишни дарров тўхтатади-да, ҳикоясининг охирини кутувчиларга қараб, бирданига:

— Охири нима бўлди, дейсизларми, мен ҳозир айтиб бераман,— деб, завқ билан ўланини давсам эттирди:

— Батрак Муқан ботир йигит эди,—деб бошлаб, Муқан қозоқнинг йигитларни подшо урушига бормасликка даъват қилганини ҳикоя қила кетди. Камбағал ва ўрта ҳол қозоқлар унинг гапини қўллаб-қувватлабдилар. Старшина аччиғланиб, бўзариб кетибди, камбағал қозоқларни «ит» деб сўкибди. Шу жойига

келганда, Али яна чеҳрасини ўзгартириб, дўм-бирасини секингина черта бошлади. Ғазабга келган старшина қиёфасига кириб унинг бўғилиб насиҳатгўйлик қилганини баён этди-да, унинг сўзини шартга бўлди. Шу ондаёқ дўм-бирасини қаттиқ чертиб, бошини кўтарди. Муқаннинг нима деганини айта бошлади.

— Отанга лаънат, бизнинг қонимизни зулукдек сўрдинг,— деб Муқан старшинанинг бошига урибди. Бошқа камбағаллар ҳам старшинани савалабдилар. Овулда, волостда тўполон, ғалаён бошланибди. Волостдаги ҳамма қозоқлар Муқанларга қўшилибди, старшина қочиб кетибди. Бир маҳал халқ маслаҳатлашаётганида кўп аскар келиб ўқ уза бошлабди. Бутун эл йигитлари отларга миниб олиб аскарлар билан уруш бошлабдилар. Кенг чўлдаги жангларда кўп қозоқ йигитлари ўлдирилибди. Қўлга туширилганлари дорга осилибди. Қутулганлари олисга, Хитой томонига қочиб кетибди. Али шуларни ўлан қилиб айтгач:

— Тингланглар, каминга гапиради,— деб ўзининг зўрлик билан мардикорликка олинганлигини, сафарбар қилинган қозоқ ва ўзбекларга туморлар келтириб тарқатганлигини, намозни қандай ўқишни ҳам билмаган Алини намоз ўқишга мажбур қилганликларини гапирди. Сўнгра оташ аравада аллақандай узоқ элга жўнатирилганлигини, Николай ағдарилган кунларда Новороссийск цемент заводида ишлаб турганлигини куйлаб айтиб бўлганидан кейин, дўмбирасини бир ёққа қўйиб, носвой чекди.

Тингловчиларнинг кўпчилиги Алининг дўм-

бира чертиб, ашула айтишидан, айтганда ҳам ҳар бир киши тушунадиган қилиб айтишидан мамнун бўлиб, ётиш учун жой ҳозирлаб қамиш тўшай бошладилар.

Алининг ўландини ёнбошлаб ётиб тинглаган Кўчаревгина ҳали жойидан қимирламаган эди. У Алининг моҳирлик билан айтган ҳикоясини маза қилиб тинглади. Улан тамом бўлгач, балиқчилар жойларига ётишди, орага сукунат чўкди. Кўчаревнинг кўз олдига ўз бошидан кечирган ҳодисалар айтилган ҳикоядагидек тизилиб кела бошлади.

Империалистик урушнинг бошланиши. Сафарбар қилиниб, воинский начальник¹ олдига боргач, ундаги запас солдатлардан иккитаси ўртасида бир қути гугурт учун бошланган гавфонинг зўрайиб кетиши, гугурт жанжалининг унутилиши, ҳамма солдатларнинг воинский начальник уйига ёпирилиб, кесак отиб, дераза ойналарини синдиришлари, запасдаги солдатларни жазолаш учун келаётган отлиқ аскарларнинг келиши кўз ўнгида гавдаланди. Ушанда запасдаги қуролсиз солдатлар тарқала бошладилар. Фақат паст бўйли, кенг яғринли, қорачадан келган бир йигит ёлғиз ўзи қолди, у этагига майда тош тўлдириб, қуролли стражникларга қарши турди. Уни кўрганларидан кейин бошқа солдатлар ҳам қайтиб келишди...

Фронга бориш... уруш... Краков шаҳри ёнида «рус» солдатларининг қувилиши... офицерларнинг қочишлари...

¹ Воинский начальник — уезд ҳарбий бошлиғи. (Таржимон.)

Кўчаревнинг енгил ярадор бўлиши...

Лазарет...

Яна запас батальонда бўлиши... Фронтга жўнатилиш олдидан ўн бир киши тил бириктириб чиқиб кетиб, шаҳарма-шаҳар, Галиция қишлоқларида олти ой «қочқин» бўлиб юришлари... Проскуров шаҳрида запас батальонда Холодовский билан учрашувлари, унинг плани...

Тўртта батальоннинг фронтга бормаслик учун қаршилик кўрсатиши — уларнинг казак аскарлари томонидан қуршаб олиниши... Мана ўшаларнинг ҳаммаси бирин-кетин унинг кўз олдидан ўтди. Тун энди ярим кечадан ошган эди. Дўмбирачи Али, Фатҳи, Ҳуз ва бошқа балиқчилар хуррак отиб ухлашарди.

Кўчарев ётган жойидан туриб, балиқчиларнинг хуррак отишларига қулоқ солди-да, эртага балиқ овлаб, индинга Мўйноққа қайтажаклари, Алима, Алов чол, Бонуларни тездан кўражагини ўйлаб, хурсанд бўлди-да, ухлагани ётди.

БАЛИҚ ТУЗЛАГАНДА

Бону узунлиги бир ярим газдан ошиқ осёгр балиғининг қорнини пичоқ билан ёриб, балиқларнинг ичини тозалаётган Алима билан Зухрага:

— Фатҳи акамлар ҳам шу бугун ёки эртага қайтиб келсалар керак,— деди. Алима «қайтиб келсалар керак» деган сўзларни эшитгач, сув устига қурилган бостирманинг очиқ жойидан Амударё томон қараб қўйди. У Кўчарев-

ларнинг қайтиб келишларини уч-тўрт кундан бери кутарди. Кеча Кўчаревлар олдидан келган комсомол аъзоси Қадам ҳам, комсомоллар йигилишида Алимага: «Сенинг акаларинг ҳам тездан қайтиб келишади», деган эди.

Бону қандайдир бир куйни хиргойи қиларкан, Зухра секин, мунгли овоз билан унга жўр бўлди. Бу куй Алиманинг бултур куз куни хирмонда қора бугдой янчиш тамом бўлгач, ҳаво очиқ кунда ўз уйларининг ён деразаси олдида шу мақомда ашула айтиб, кўйлак тикканлигини эсига солди. Алима ўтган қишда мовут тўқиш учун бир неча хонадонга ҳашарга борганлигини, унда ўз овулидаги Мустафо деган бойнинг ўғли билан гаплашиш пайида бўлганлигини, шундан уч-тўрт кундан кейин шаҳарда заводда ишлаб, завод ҳузуридаги мактабда ўқийдиган Банотнинг овулга қайтиб келганлигини ёдига туширди. У қиз Алимага бутун кечаси билан шаҳардаги ишлар, уюшмалар, комсомоллар ҳақида гапириб, овулдаги Алима каби камбағал қизлари ва йигитлари ҳам комсомол ташкилотига аъзо бўлишлари кераклигини тушунтирганлигини хотирлади. Эртасигаёқ Банот билан клубга борганлигини, унда комсомоллар қўйиб берган ўйин-томошаларни эсга олди. Клубда бўлган суҳбатлар, кучли баҳслар Алимага ёқиб, шундан кейин у ҳар куни кечаси клубга борадиган бўлиб қолган эди. Комсомоллар билан танишиб, улар билан ҳамдамлашиб олгач, Мустафо бойнинг ўғли унга жирканч, разил бўлиб кўрина бошлади. Бу манзаралар бирин-кетин Алиманинг кўз олдидан ўтиб, у беихтиёр кулиб юборди.

— Нимага куляпсан, бизнинг овоз ёқимли бўлмаса, ўзинг жўр бўлиб кўр,— деди Зухра. Алима сира пинагини бузмай:

— Йўқ, ўтган йили овулда ўрганиб олган бир ашула ёдимга келди, шу ашулани айтганимда муштумзўр ўғилларининг жаҳли чиққанлигини хотирладим,— деди. У балиғини тозалаб бўлиб, бошини кўтарди. Унинг илгари ҳам тўлароқ бўлган кўкраги тўлишиб, кулганда бетининг ҳуснига ҳусн берадиган кулдиргичлар пайдо бўларди. У чуқур нафас олди-да, жаранглаган овоз билан ашула айтиб юборди. Оролда ўсиб катта бўлган, озмоз ашула айтишни билган Бону учун Алиманинг ашуласи жуда ёқиб тушди. У Алимадан шу ашулани яна такрорлашни илтимос қилди. Унга жўр бўлишиб ашула айтишди. Ашулага балиқ қорнини пичоқ билан ёриб тозаловчи ёшлар ҳам қўшилди, уларнинг овози олисларда ҳам эшитиларди.

Қуёш оролнинг бир четида денгизга бота бошлади. Занг урилди. Руҳланиб балиқ тозалаётган, балиқ иладиган, балиқни ғалтак арава билан юқорига ташиётган йигитлар ва қизлар ишдан тўхташ учун берилган сигнални эшитмагандай ҳануз ишлардилар. Бутун орол аҳолисининг ҳурмат-эҳтиромига сазовор бўлган, соқоли аллақачонлар оқариб кетган бўлса-да, доим қувноқ, ҳазилкаш Аптирай чол баланд овоз билан:

— Бўлди, ўртоқлар, бўлди. Тўхтанглар. Эртага ҳам қолсин,— деб қичқиргандан кейингина ишчилар ишдан тўхтаб, фартукларига ёпишган балиқ тангаларини силкиб ташлаб, қўлларини юва бошладилар. Пичоқларини

тозалаб топшираётган ва ғалтак араваларни тартиб билан тизиб қўяётган йигитларга Аптирай чол:

— Ана иш бундай бўлади, йигитлар, асбобларни яхши сақланглар, ҳаммаси ҳам ўзимизники ахир, бойники эмас,— деди. Ўзи ҳам йигитларга кўмаклаша бошлади. Бу йил баҳорда келиб ишга кирган, ҳар сафар ҳазилни чинга, чинни ҳазилга оладиган Баҳов бу ғал ҳам гапга аралашмай қолмади. Ҳамма ишчилар ҳурмат қиладиган, сўзини ҳеч ким ерда қолдирмайдиган Аптирай чолга гап отди:

— Жуда бой бўлиб кетибсан, Аптирай оға, бутун корхона сеники бўп қопти,— деди. Аптирай чол қалин қошлари остида йилтираб турган кўзларини катта очди. Шаҳдам қадам ташлаб Баҳовнинг олдига келди, кўрсаткич бармоғи билан унинг кўкрагига туртиб сўради:

— Сен деҳқонмидинг?

— Ҳа.

— Ҳозир ишчимисан?

— Ишчман.

— Совет кимники?

— Ишчи билан деҳқонники.

— Завод-фабрика кимники, ер-сув кимники?

— Советларники.

— Модомики, шундай экан, укажон, завод ҳам, фабрика ҳам, ер-сув ҳам, корхона ҳам, унинг асбоблари ҳам советники — совет эса бизларники, демак, корхона ҳам бизларники, уқдингми?— Йигитлар ва қизлар Баҳовнинг қизариб кетишини кўргач:

— Аптирай бобо бопладими?— дейишди.

Ҳигитнинг бурун учини тер босди.

— Унинг юзи ҳам бойларнинг юзига ўхшайди,— дейишадилар. Ҳигит-қизлар ашула айтиб, ўйин-кулги қилиб, уйларига овқатлавиш ва дам олиш учун қайтиб кетдилар.

КОМИССАРНИНГ КЕЛИШИ

Қишда пароход, баркас ва кемалар юрмай Мўйноқдан балиқ ва пахта ташиш иши тўхтаб қолди. Бу ердан кетган кемалар денгизнинг темир йўлга туташган томонида қолди. Қиш бўйи паровозлар ҳайқиришиб, пишиллаб, паровозга уланган вагонлар тақиллаб денгизнинг шу муюлишидан ўтадилар. Мўйноқни ўраб олган сувнинг қамишзор томони музлабди. Унда-бундагина музламаган жойлар қолган. Очиқ денгиз томони икки ҳафтадан бери кечаю кундуз шовилларди. Мўйноқликлар катта-кичик қайиқларни сувдан судраб чиқариб, уйларнинг орқа томонларига, бостирма ичларига тўнтариб қўйиб, устини қамиш билан ёпиб қўйгандилар.

Мўйноқнинг кўчалари ҳам ёз ва куз ойларидаги сингари шовқин кўтариб юрадиган қозоқ, қорақалпоқ, ўзбек, туркман, рус, татар билан тўла эмасди.

Фақат кечасигина бир тўда ёшларнинг Советлар уйидаги бир хонага жойлашган клубга бориш ва қайтишда кулгилари, ашулалари, гурунглари эшитилади-да, оролда яна жимлик ҳукм суради, фақат онда-сонда овул четида итларнинг вовиллашигина денгизнинг шовиллаши орасида эшитилиб қолади. Шу-

нинг кетидан, самогон ичиб гирт маст бўлган бир одамнинг кўча бўйлаб сўкиниб вайсаши қулоққа чалинади.

Артель идораси куз кунини бир оз ип эштирди. Ип аъзоларга тақсимлаб берилди, улар кундузи тўр тўқирдилар. Кечаси ҳеч ким ишламайди деса бўларди, чунки ип икки ойга етарди. Кечаси одамлар учта-тўртта бўлиб йиғилишарди. Ўтмишдаги хотираларини ўртоқлашар, ҳозирги ишлар ҳақида баҳслашарди. Гап кўпинча артель устида, олди-сотди ҳақида борарди. Ечилмай қолган масалалар Алов чол билан Кўчаревга ҳавола қилинарди.

Бир кунини овқатдан кейин Бону, Алима, Зуҳра ип эшардилар. Алов чол тўр тўқийдиган моки ясарди. Фатҳи ип пишитарди. Кўчарев эса арқон тўқирди. Бошда Фатҳи ўзининг эски армияда хизмат қилганини фельдфебелларнинг солдатларни қандай жазолашларини, фронтда бўлганини, немислардан қочиб, бир ўртоғи билан фин ботқоқларида адашиб икки кун юрганини гапирди. Кўчарев Октябрь революциясидан кейин ўзининг қизил гвардиячи бўлганлигини, Қизил гвардиядан Қизил Армия сафига ўтганлигини, оқларнинг мағлуб бўлганлигини гапириб бўлганида Аптирай чол келиб қолди.

— Омонмисизлар?

— Бор бўлинг, қани, тўрга чиқ,— деди Алов чол.

— Сиз тунни кунга улаб ишляяпсизлар. Узун тунни иш билан қисқартириш яхши гап.

— Баракалла.

— Ҳа, Кўчарев,— деди Аптирай чол,— нега

мен киргандан кейин жим бўлиб қолдинг? Мен эшикда қулоқ солиб турувдим. Қани, гапириб бер-чи, у ҳалиги оқ, қораларни қандай қилиб қирдиларинг. Мен Энис Ивановичларникидан келаётирман. Уларникида Хоразмдан келган бир комиссар бор. У киши ҳам бизнинг Кўчарев каби кўпни кўрган одам экан. Ўзи илгари слесарь бўлиб ишлаган, Қримда ҳам, Киевда ҳам бўлган экан. У мард йигитга ўхшайди, хизмати катта бўлса керак, кўксига қўш ордени бор. Орденлар бекорга берилмагандир-да?

— Хоразмдан бу ерга нима иш билан келибди?— деб сўради Алов чол.

— Ўзингга маълум-ку, Хива хонини ағдариш билан иш тамом бўлмади: унинг вазири, маҳрами, тўралари қолган, ана ўшалар ҳозир «ҳалқ жумҳурияти» деб аталган ҳукумат тепасига чиқиб олишибдимиз, босмачилар эса ҳануз талончилик қилаётган эмиш. Комиссар қизил аскарларга бош бўлиб шу босмачиларни ҳамда хоннинг маҳрамларини қувиб, Хўжайлига ва Қўнғиротга келган экан. Мен, сиз нима сабабли биздан хабар олишни лозим кўрдингиз, деб сўрадим. Қўнғиротга келгандан кейин, Мўйноққа тушмасак яхши бўлмас, деб ўйладим, дейди у. Гапи жўялик.

— Равшанки, бизга айтиши мумкин бўлмаган бирон иш билан келган.

— Иш билан келган бўлса, айтарди,— деди Фатҳи. Аптирай чол ўзини билармон қилиб кўрсатишга уриниб:

— Ундай кишилар ўзига пишиқ бўлади. Ҳамма гапни кўчада дуч келганларга гапиравсанг, ишинг чатоқ бўлади,— деди. Ўзи труб-

касига тамаки тўлдириб тутатди.— Унинг муҳим бир иш билан келганлиги кўриниб турибди. Совет ҳақида саволлар бериб ундаги кишиларнинг кимлигини билмоқчи бўлади, гапни айлантриб, ячейка, комсомолларни суриштиради, артелни ҳам тилга олади, кейин эса, уральскийлар нечук, фитнес қилаётганлари йўқми, деб сўраб қўяди. Ана шу гаплардан уни тушуниб олса бўлади.

— Топдинг. Шу масалаларни суриштирмаса комиссар бўлармиди? Ишчи-деҳқон Қизил Армиясининг комиссари,— деб Алов чол, ўзи йўнган мокисини кўздан кечира бошлади. Аптирай чол кўп ўтирмади, ўрнидан қўзғалиб, эшик томон жўнаётиб, Кўчаревга қараб:

— Сен Кўчарев, эртага эрта билан унга учраб, гаплашиб кўрсанг бўларди. У киши билан маслаҳатлашиб олиш керак. У йигит қўлидан иш келадиган одамга ўхшайди. Ўзинг қаерлик бўласан, деб сўрасам, ерим йўқ, бўлган ҳам эмас, дадам ҳам, ойим ҳам умрбод Петроградда заводда ишлаганлар. Ўзим ҳам Петроградда заводда ишлаганман. Мана, революция бўлгандан буён қаерда ишлаш зарур бўлса, шу ерда ишлайман. Бурноғи йили Сибирда эдим. Колчак билан олишдик, ўтган йили Қрим томонда эдим. Врангелни қувдик. Шу бу йил Ўрта Осиёда Совет ҳокимиятига қарши курашувчи аксилинқилобчиларни тугатяпмиз, дейди. Кейинчалик, нега сўраганимга ўзим ҳам пушаймон эдим. Хўп бўлмаса, ҳозирча хайр.

— Хайр.

— Хайр,— дейишдилар.

Кўчарев Ивановнинг қамишдан тўқилган дарғозасидан кирганида ҳовлида новча, бақувват бир киши, подтяжкасини елкасидан тушириб, ички кўйлак ёқаларини кенг очиб, юзини, бош ва бўйнини ювмоқда эди. Унинг бақувват қўллари совун кўпикларини бетига ишқаларди.

Кўчарев тўппа-тўғри уйга кирди. Уйда икки қизил аскар бор экан. Улардан бири чой дамлаш, иккинчиси суви қочган нонни ушатиб, столга қўйиш билан овора эди.

— Салом, ўртоқлар? Хоразмдан келган комиссар шу ердадилар? Мен қизил аскар Кўчарев бўламан,— деди у. Қизил аскарлар бошда Кўчаревнинг эскириб кетган телпагига, сўнгра келишган қадди-қоматига, кўҳна шене-лига кўз юргизиб, ишонч ҳосил қилганларидан кейингина, бир-бирларига қарадилар. Чой дамлаётган қизил аскар:

— Ўртоқ комиссар ҳовлида ювиняпти, ҳозир кириб қолади, қаши марҳамат, тўрга ўтиб ўтиринг, ўртоқ,— деди. Эшик очилди. Комиссар уйга кираркан баланд овоз билан татарчасига:

— Аммо бу ернинг суви яхши экан, ювинганда роҳатланасан. Қримда шундай...— у сўзини шартта бўлди. Кўчаревга тикилди.

— А-а... ўртоқ Кашиф!— деб ҳўл қўллари билан Кўчаревни қучоқлаб бағрига босди. Кўчарев комиссар билан кутилмаган жойда дуч келганига ҳайрон бўлгандай, бир-икки қадам орқага чекиниб:

— Ҳасан! Сенмисан, қайси шамол учирди сени?— деди. Улар гаплаша бошладилар.

Ҳасан Қизил Армиянинг бир полки билан Шарқий Бухорода босмачиларга қарши курашиб, босмачилар ҳаракати сусайгач, ўзининг Хоразмга юборилганлигини, у ердаги аҳволни, иши жуда кўплигини гапирди. Кўчарев Ҳасандан ажралганидан сўнг безгак касалига мубтало бўлганлигини, кейин демобилизация қилинганлигини, ватанига қайтаётгани, ярим йўлда бу ёққа келишга жазм қилганини айтиб берди. Чойдан кейин икки ошна узоқ отамлашдилар. Совет идорасига бориб, ундаги ишлар билан танишиб чиқдилар. Ячейка активлари билан суҳбатлашдилар.

Кўчарев уйга қайтганида қоронгилик тушган, чироқ ёқилган эди. Уйдагилар Кўчаревнинг одатдагидан кўра хушчақчақ, сўзамол бўлиб қолганлигини, ўзини янада дадилроқ тутишини кўриб, бирон янги гап борлигини сезгандай унга қизиқиб қарардилар. Бошлаб Алов чол сўз қотди:

— Қандай бўлса ҳам бир гап борга ўхшайди, Кашиф,— деди унинг кўзига тикилиб қараб.— Комиссар билан гапинг бир жойдан чиқиб қолдим дейман.

— Тўғри гапиряпсан, Алов ога, комиссар билан суҳбатлашдим. У менинг илгариги комиссарим экан. Петроград ишчиси ўртоқ Ҳасан Аҳмаджонов экан.

— Хўш?

— Гап шу, кўришдик, сўзлашдик. Бери қара, Алов ога, ҳозир қишда бу ерда иш кўп эмас. Мен Ҳасан билан Хоразмга кетадиган бўлдим. Пайти келганда хизмат қилиб қолиш керак,— деди Кашиф. Бу сўзларни эшитгач, Алиманинг ранги бирданга ўзгариб, қошла-

ри чимирилди. Бошқалар ҳам хафа бўлиб бир-бирларига қарадилар.

— Жуда соз,— деди Алов чол. — Жуда соз, ғайратга кирган одамнинг йўлини тўсиш ярамайди. Бизлар бўлсак баҳоргача майда-чуйда ишларни қилиб турармиз. Баҳорда ишларимиз жонланиб кетади. Аммо қизлар тумтайиб олдилар. Демак, сенинг сафарингни ёқтирмаяптилар.

— Агар хоҳласа, Алима ҳам биз билан бориши мумкин. Мен сўраб билдим,— деди Кашиф.— Ўртоқ Ҳасан, майли биз билан борсин, иш топилади, деяпти. — Алиманинг юзига қизил югурди. Кашиф бошқа ўртоқларидан ажратиб олиб кетишини айтгани уни сал ўнғайсизлантирди. Бошқалар олдида ўзини айбдордек ҳис қила бошлади. Бону дарров:

— Майли, баҳоргача хат ёзиб, хат олишиб турармиз. Баҳорда ё мен бораман, ё ўзларинг келарсизлар,— дегандан кейингина ўнғайсизлик орадан кўтарилгандай бўлди.

ДАРЁ БЎЙЛАБ

Кўзгудек силлиқ кўк муз устидан юриб кетаётганларни бослаб борувчи Ҳасан, кўз илғаган йироқликда қизғиш тусга кириб кўринган Амударёнинг денгизга қуйиладиган ерини кўрсатиб:

— Мана, ҳозир дарёга ҳам етиб қоламиз. Айланиб ўтиш керак. Дарёнинг денгизга қуйиладиган жойида сув музлаган эмас,— деди.

Улар муз устидан юриб дарё дельтасига келдилар. Уч кундан буён шу жойда Ҳасанларни кутиб турган қайиқчи қорақалпоқ йигит қалин қамишзор ичидан:

— Ҳа-у-у-у...— деб қичқирди. Ҳасан унга жавобан овоз берди.

Янги, юпқа муз гуж бўлиб келаётган етти киши оёғи остида эгилиб, қисирлай бошлади. Ҳасан дарҳол ўзини четга олиб:

— Тарқалишиб юринглар!— деди. Ўзи чўзилиб кўкраги билан музга ётди. Қорни билан судралиб юра бошлади. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Олдда, юз қадам чамаси нарида қамишзор ичидан қайиқчилар ҳам кўринди.

Алима орқароқда қолган эди, Кўчарев белидаги камарини ечиб, унинг бир учини ўз оёғига боғлади-да, иккинчи учини Алимага тутқизди.

Денгизга тахминан икки юз чақирим қолганда, Амударё, қалин қамишзор ичидан тармоқланиб кетади. Оққанда ҳам бош томонларидагидай мавж уриб, гирдобланиб эмас, секин, текис оқади. Шу сабабли, қайиқчилар Амунинг этагига келганда ўзларини эркин сезиб, шошмай, ашула айтиб эшкак соладилар. Кема капитани ҳам дарёнинг ўрта оқимидаги сингари тикка туриб, дарёга қараб бормади, ҳар минутда қуйруқдагиларга: «Бос, қайир, сол, тут...» деб қаттиқ буйруқлар бериб қичқирмайди, кеманинг тумшуғида баландроқ жойга ўтириб олади-да, ҳазил-мутойиба қилади, дарё бўйида қамиш сийрак жойларга қатор тикилган кемачиларнинг ўговларини томоша қилиб боради.

Ҳасан ва Кўчаревлар тушган қайиқни икки йигит сув оқимига қарши аста тортиб борардилар.

Ҳасан Хоразмдаги аҳволдан гапирар, унинг ер-суви, қумлари, ҳавоси, шаҳар-қишлоқлари

тўраю маҳрамлари, муллаю эшонлари, деҳқону камбагаллари ҳақида ҳикоя қиларди. Сўз орасида босмачилар, хон ағдарилгандан кейин тузилган «Халқ шўролар ҳукумати», унинг тасидаги нозирлар ҳам тилга олинарди. Қайиқчиларнинг даргаси кичкина шишадан оғзига посвой солди-да, Ҳасаннинг гапларини таъкидлаб:

— Ҳа, ҳа,— деб борарди.

Кўчарев узун арқонни елкасидан ўтказиб қайиқни судраб бораётган икки йиғитга назар солиб турди-да:

— Илгари Волга бўйида ҳам қайиқ, баркасларни шундай судраб юритганлар, уларни бурлақлар деб атаганлар,— деди. Анча йўл босиб, дамни олиб олган Фатҳи ўзига ўзи таъна қилгандай:

— Уялмай-нетмай шу қайиқда ўтириб бо-ришимизни айтмайсизми... — деди.

— Рост. Биз томонларда кемага тушиб, торттириб юришни айб ҳисоблайдилар,— деди Алима. Бу гаплар қизил аскарларга ҳам таъсир қилди, шекилли, мулоимгина, камгап қизил аскар қайиқдан икки қадамгина наридаги қамишли қирғоққа сакраб тушди-да, арқоннинг биттасини олиб, чап елкасига кийди. Унинг кетидан Кўчарев, Алима, Фатҳилар ҳам бирин-кетин қирғоққа тушиб, қайиқчиларнинг ўрнини босиб, уларга дам олиш имконини бердилар. Агар баравар қадам ташланса, қайиқ осон юради. Қизил аскарлардан бири Урал куйига ашула бошлаб берди, бошқалар унга жўр бўлишди. Ниҳоят, Ҳасан комиссар ҳам чидамай, қайиқдан тушиб, қайиқ тортувчиларга қўшилди.

Ашула таъсири, бирга қадам ташлаб қайиқни судраб бориш Кўчаревнинг хаёлига бошқа нарсани келтирди. У овуллардан келган деҳқонларнинг бошда темир йўлни тузатиш ишларига кириб, биргаликда рельс кўтаришларини, шпал ташишларини, оғир нарсаларни кўтарганда меҳнат қўшиқларини бирга айтиб оғир меҳнатни осон қилганликларини, шу овул кишиларининг бора-бора станцияларда ишлаб, стрелочник мастер, депо ишчиси бўлиб кетганликларини хотирлади. Денгизнинг нариги бошида қолган шаҳардаги чойхонада ишлаганда ҳар кечаси овулни қўмсаб, овулда ўтган кунларини ўйлаб, мижжа қоқмай чиққан Алина энди овулни ўйламасди. Кўчаревнинг чия дўстлиги, бошқа ишчиларнинг дилкашлиги, тотувлиги, Ҳасан комиссарнинг соддадиллиги унга жуда ёқиб қолган эди.

Кўчаревнинг нималар ҳақида ўйлаб бораётганлигини пайқагандай, Ҳасан ўзининг илгари Новороссийск портида юкчи бўлиб ишлаганлиги, оғир юкларни биргаликда қўшиқ айтиб кўтарганликларини гапира бошлади.

* *
*

Фатҳи Кўчарев билан топишганларидан бери йўл азобини унутди. У энди Самара, Кинель, Оренбург станцияларида поездга чиқолмай қийналганликларини кўз олдига келтириб, Кўчаревлардан ажралмасликка аҳд қилди.

1917 йилнинг ёзини, армиядан қайтиб келган кунларини, ҳовлисида уй рўпарасига омбор, унинг орқасига бостирма солиш ния-

тида бўлганлигини, бир от сотиб олиб, уни чиройли абзаллар билан безатмоқчи бўлганлигини, ўз овулига яқин жойдаги боярнинг ерларини тортиб олиш ҳаракатида юрганлигини, овул ва волость йиғилишларидаги жанжалларни бирин-кетин хотирлади. Октябрдан сўнг у нкки жон бошига ер олиб экин экканди, сигирли бўлганди... Гражданлар уруши... Очарчилик... уни от ва сигирини сотиб юборишга мажбур қилганди. Овулнинг домла-имоми Фатҳи каби камбағалларни овулни ташлаб кетиб, бошқа ерларга бориб ишлашга даъват қиларди...

Утган азоб-уқубатларни хотирларкан, Зуҳранинг: «Нега хафа кўринасан?» деган саволига:

— Ҳечқиси йўқ, Зуҳра, очлик узоққа чўзилмас ахир. Мана, яхши ўртоқларга учрадик, баҳоргача ишлаб, яна овулга қайтиб бориб, рўзгорини тиклармиз,— деди. Фатҳи баҳорда ўз ватанига қайтиб бориб экин экиш, от ва сигир сотиб олиш, кузда ҳаммом солиб олишни ўйлаб юпанарди. Унинг фикр-зикри сигирли бўлиш, қўй-эчки, парранда урчитиш билан банд эди.

* *

*

Қуёш ботиб, қош қорая бошлагач, дарға бобо ҳаммага қайиққа ўтиришни буюрди. «Дарёнинг нариги соҳилига чиқиб олиб, ўша ерда тунаймиз», деди. Дарёдан ўтиб, баландроқ тепага жойлашиб олгач, Ҳасан дарёнинг бу томонга ўтиб олишнинг сабабини сўради. Дарға бобо:

— Дарёнинг нариги томони хатарли,— деди.— «Манглайн қоралар» келиб қолиши мум-

кин.— У томонда босмачилар борлигини, у ёқда тунаган қайиқчиларнинг тез-тез таланганликларини айтиб берди.

Узун кун бўйи дарё бўйлаб қайиқ тортган қайиқчилар палов еб, кўк чой ичганларидан кейин, эскирган тўнларини тўшаб, гулхан ёнига ухлагани ётишди.

Йўловчилар ётган жойдан нарироқда инграган товушлар эшитилди. Дарға бобо қулоқ солиб туриб:

— Ўҳ-ҳў, тўхтаган жойимиз яхши экан, те-варак-атрофда йўлбарс йўққа ўхшайди, йўлбарс бор жойда тўнғиз бўлмайди,— деди. Инграган товуш тўнғиз товуши эканини айтди. Қизил аскарлар, Ҳасан ва Кўчарев милтиқларини олиб тўнғизлар чийиллаган томон кетдилар.

Улар товуш эшитилган жойларда айланиб юрсалар ҳам, ҳеч нарса учратолмай қайтиб келганларида дарға бобо кўп қамиш уюб ўт ёққан, телпагини бошидан олиб, ёқасини ечиб, олов ёнида исиниб ўтирарди. Ҳасан ўт ёнига етиб келаркан, дарға бобонинг калта, сийрак сочларига, узун қора соқолига кўз ташлаб:

— Дарға бобо, олисдан қараганда сиз Гришка Распутинга ўхшар экансиз,— деди. Дарға бобо Гришканинг кимлигини билмас экан, шунга кўра, мени комиссарга ўхшатди, деб севинганидан бўлса керак, кўзини қисиб, жилмайди. Оловга яна қамиш ташлаб туриб:

— Гришка Распутин деганлари ким ўзи?— деб сўради. Ҳасан Распутиннинг ким бўлганлигини гапириб бергач, дарға бобо дарҳол телпагини кийиб олди. Гришкага ўхшамасликка тиришиб, соқол-мўйловини силади, хўмрайиб Ҳасанга қаради:

— Хўш, қонхўр оқ подшони «дуо» қилиб ўтирган, пешанаси шўр бир «эшонга» мени ўхшатишингдан мақсадинг нима?— деб сўради. Ҳасан, ёмон ният билан айтмаганини, февраль кунларида Распутин ҳақида кўп гапирилиб, матбуотда кўп нарса ёзилганлигини айтди. Дарға бобо бир оз тинчигандан кейин:

— Подшо ва хонларнинг ҳаммаси бир хил бўлган экан. Хивада Асфандиёрхон деган хон бор эди,—деди, сўнгра Асфандиёрхоннинг халқни қандай эзганлигини, шунга муллаю эшонларнинг йўл қўйганликларини айтди. Асфандиёрхоннинг ҳам Николайнинг Распутини сингари бир эшони бўлганлигини гапира бошлади:

— Бундан саккиз-тўққиз йил аввал Асфандиёрхон Россияга, Петроградга сафардан қайтди. Унинг кетидан, одамларнинг айтишича, подшо юборган саккиз қиз келди. Хоннинг никоҳида тўрт хотини, никоҳсиз олтмиш иккита жория-канизлари бор эди. Бу саккиз қиз билан етмиш жориялар нафар бўлдилар. Шу маҳал хон захм касалига мубтало бўлди. Докторларнинг давосидан шифо топмабди шекилли, кунлардан бир куни Хиванинг ҳамма эшонларини кенгашга чақиртирибди. Дардига дармон сўрабди. Эшонлар китоб кўриб, фатво қидиришибди. Ниҳоят, муллаю эшонларнинг энг каттаси бўлган қозикалон, хон ҳазратлари дебди, касалингизнинг давосини олло таоланинг ёрдами билан топдик, дебди. Агар сиз амр бериб, қирқ элатдан қирқ қизни ҳарамни хосингизга келтириб, шулар билан алоқа қилсангиз, касалдан халос бўлғайсиз, дебди. Хон «хўп» дебди. «Сизларга жавоб», дебди. Эшонлар қайтиб кетишибди. Асфандиёрхон нима

қилибди, деб ўйласаларинг керак?— деб сўради дарға бобо, тили тагидаги носвойни четга тупуриб ташлаб. Ухлашга тайёрланаётган Алима билан Зуҳра ҳам гулханга яқинроқ ўтириб олиб, дарғанинг ҳикоясини тинглай бошладилар. Дарға узоқ куттирмади:

— Кузда пахта пишган вақт эди, хон шу куниёқ қирқ соявон аравага биттадан маҳрам, иккитадан навкар, биттадан миршаб миндириб, қирқ элатга юборибди. Улар элатлардан қизларни танлаб, ўн беш ёшдан катта бўлмаган энг чиройли, энг гўзалларини хон ҳарамига келтиришибди. Қизларнинг ота-оналари оҳ-воҳ тортиб, йиғлаб, эл қариялари соқолларини юлиб, хонга лаънат ёғдирибдилар.

— Нега қаршилик қилмабдилар?— деб сўради Фатҳи.

— У замонда хонга қаршилик кўрсатган кишилар эртасига Қўҳнаарк олдидаги майдонда сўйилажагини халқ биларди. Ана шу замонда сен ўйлагандай,— деди дарға бобо Фатҳига,— Гурланга қиз олгани борган хон араваси бир ҳафта қиз танлаб юргандан кейин, эл-юрт ичида мўътабар ва гапи ўтадиган бир деҳқоннинг қизини танлабдилар. Қиз бечора йиғлайвериб ҳушини йўқотибди. Қизини бермасликка уринган отага миршаб қилич солиб, уни ярадор қилибди, қизнинг ойисини эса, кўчада кўйлагини ечиб, қамчи билан урибди. Қизни хон саройига олиб кетибдилар. Халқнинг сабр косаси тўлиб, хоннинг ўзига арз қиладиган бўлишибди. Қўшни элатлар ҳам бу фикрга қўшилишибди. Гурлан ҳокими халқни тинчитмоқ учун ғалаёнга сабаб бўлганларнинг адабини бермоқчи бўлибди. Лекин

кўпчилик у одамларни ҳоким қўлига бермабди. Ҳокимнинг ўзини уйдан кўчага судраб олиб чиқиб соқолини юлишибди, оёғини осмондан қилиб осишибди, уйига ўт қўйишибди. Ешлигидан пахта заводида ишловчи Карим ҳаммол деган киши: «Хоннинг ўзини ҳам шундай қилиш керак», деб қичқарибди. Оломон Хивага келибди. Шу чоғда мен ўзим Хивада эдим. Мадраим бойнинг чой, тамаки каби молларини юклаб, Чоржўйга жўнашга тайёрланиб турардик. Гурланликларга йўлда яна анча камбағаллар қўшилган экан. Қарасак, Асфандиёрхоннинг янги саройи олдида халқ тўлиб кетибди. Улардан бир нечаси хон ҳузурига кирмоқчи бўлди. Саройни қўриқловчи миршаблар қўймадилар. Эшон чиқиб келиши биланоқ, тўпланган халқни қўрқитмоқчи бўлиб: «Оғизларингда нима?» деб сўрабди. Бу: «Сизлар мусулмонмисизлар, мусулмон бўлсаларинг, калимаи шаҳодатни ўқиб, имон келтиринглар», дегани эди. Унинг саволига жавобан халқ имон келтирмади, балки:

— Сенинг каллангда миянг йўқ, ақлингни еб қўйибсан!..

— Хоннинг юзлаб хотини бўла туриб, нега қизларимизни тортиб олишга йўл қўясанлар?

— Қизларимизни саройдан чиқариб беринг!— деб бақирди.

Эшон ғазабланиб:

— «Мусулмонлар!»— деб қичқирди. Халқ унга қулоқ солмай, сарой дарвозасига қараб югурди. Миршаблар ойболталарини кўтариб халққа ўқгала бошладилар. Маҳрам ичкарига кириб бекинди. Эшон оломон оёғи остида қолди. Бир маҳал кимдир: «Ҳушёр бўл!» деб қич-

қирди. Мен дафъатан ўзимни четга тортдим. Музофотнинг отлиқ казаклари¹ халқни ўраб олди. Қочмоқчи бўлганларга ўқ ота бошладилар. Қолганларини ушлаб олиб зиндонга солдилар. Иккинчи куни эрталаб жарчи: «Хонга қаршилиқ кўрсатганлар, «мусулмонликни оёқ ости қилганлар» дорга осилди, кўпларининг калласи узилди», деб жар солди.

Бозор бошида юзлаб деҳқон дорга осилди, бошқаларини сўйиб, бошларини кесиб бир жойга уйиб қўйган эдилар,— деди дарға уҳ тортиб.

— Нақ 9 январь воқеасидай бўлган экан,— деди Ҳасан.

— Ўзига яраша хоннинг Гапонлари ҳам бўлган-да,— деди биров.

— Николайми, Асфандиёрми, Сайдабдуллами — ҳаммаси бир калтак билан ҳайдалган энди,— деди Кўчарев. Тун ярим кечадан ошган эди. Чурқ этган товуш йўқ. Фақат дарёгина ўқтин-ўқтин шовиллар, йўлини ўзгартириб, қамишзор қирғоқларни емирарди.

ИШ БОШЛАГАН ПАЙТДА

Келган кунларидан бошлаб йигирма бир кун ичида қилинган иш:

митинг, йиғилиш;

командирларни ўқитиш, ўргатиш;

халқ жумҳуриятининг тўплаган аскарларини тартиб-интизомга ўргатиш;

«Ҳарбий назоратда» ҳарбий ишларни муҳокима қилиш;

¹ Оқ подшо ҳукумати томонидан қўйилган ноибнинг отлиқ аскарлари. (Автор.)

Жумхурият комиссарларини ҳарбий ишига «ўргатиш»дан иборат бўлди.

Бир куни кеч ҳаво салқин эди. Кечаси соат ўн бўлса ҳам Хива шаҳрининг тор, эгри кўчалари ҳувиллаб қолди. Кўчарев адресларини билган ўртоқларига хат ёзди-да, деразасиз ички хонада кўйлак ямаб ўтирган Алимага:

— Мен ўртоқ Ҳасан олдига бориб келай, эшикни беркитиб ўтир,— деб чиқиб кетди. Қаердадир, шаҳарнинг четида ногора қоқар, музыка чалардилар, тўсатдан инграган, қичқирган товушлар эшитилиб қоларди. Шаҳар четидаги мозорларда чиябўрилар увлашарди.

Ҳарбий позир турган ҳовлининг дарвозаси олдида икки милиционер турарди. Улар бошларига чўғирма, устларига уч-тўрт қават қилиб тўн кийиб, белларига тўрт қаватдан ўқ терилган кенг қайиш боғлаб олганлар. Дарвозадан кираверишда, ўнг томонга гулхан қаланган, бири чўян қумғонда чой қайнатар, бири чилим соларди. Кўчарев улар ёнидан ўтиб кетганидан кейингина чилим солаётган милиционер:

— Ҳа, биродар!— деди. Кўчарев ўзининг нозир олдига келганлигини айтганидан кейин, чой дамлаётган милиционер:

— Ҳа, нима деяпсан, кираверсин, ўрис нўғой-ку,— деди.

— Хўш, военком ўртоқ Кўчарев, қалай, Хоразмга кўникяпсанми?

— Кўникяпману, ўртоқ Ҳасан, аммо шу кунга қадар қониқарли бирон иш қилинганлиги сезилмаяпти-да.

— Зарари йўқ, ўрганарсан, биламан, жумхурият аъзоларининг иши сени хафа қилаёт-

ган бўлса керак,— деди Ҳасан тамаки тутатиб. Кўчарев масалани очиқдан-очиқ айтмоқчи бўлиб, бир оз турди-да:

— Балки шундайдир. Бу ерда Ҳарбий назорат шўроси бор, яъни Реввоенсовет. Нозирлар шўроси. Ижроия комитет бор. Буларнинг кетидан Марказий фирқа комитети, яъни партия Марказкоми судралиб боряпти. Менингча, Марказком ҳаммасининг олдидан бориши лозим.

— Бўлмаса-чи! Уз номи билан Марказкомда. Аммо у ҳамма аъзолари йигирма кишидан иборат бир ячейка.

— Кечаги Марказий ижроком президиуми мажлиси тун бўйи мени ухлатмади. Масхарабозлик эмасми, ахир: Президиумда ўн тўрт масала кўрилди,— деди Кўчарев. Унинг бўйин томирлари қавариб, пешанаси тиришди. У бармоқларини букиб санай бошлади:

— Биринчи масала — Марказий ижроком секретари Кабиевга хондан қолган олтин сотани бериш масаласи, иккинчи масала — раиси жумҳурга уй солиш учун пул ажратиш, учинчи масала — «Полвон ота» деган «авлиё» ниш мақбарасини ремонт қилиш, тўртинчи масала — умр бўйи вақф пулини еб ётган қорилар паёгини орттириш... ҳоказо ва ҳоказо. Энг кейин босмачилик билан кураш масаласини кўриб, бир минутда ҳал этдилар.

— Қандай қилиб? — деди Ҳасан унинг сўзини бўлиб.

— Қандай бўларди,— деди Кўчарев,— бир минутлик қарорнинг ўзи маълум-да. «Ҳарбий назоратга босмачиларни дарҳол тугатиш иши топширилсин...» деган уч-тўрт сўздан иборат

қарор. Мана шу тўғрида маслаҳатлашсак, деб келдим.

— Тўғри, ўртоқ Кўчарев. Мен ўзим шу ҳақда ўйлаяпман. Кеча Марказий ижрокомда бўлдим. Шу тўғрида секретарь билан сўзлашиб кўрдим. Лекин йигит ёшлик қилади-да, ҳеч нимани тушунмайди, ҳар ишни Хива газни билан ўлчайди, туркман пичоғи билан кесмоқчи бўлади. «Ёвмут туркманларининг биттасини ҳам омон қўймаслик керак, уларнинг ҳаммаси ҳам босмачи», дейди. Яхшики, РСФСРнинг мухтор вакили билан бир комсомол шу ерда эдилар, улар қарши чиқдилар. Акс ҳолда иш чатоқ эди. «Сен ҳеч нарсани билмайсан, сени 24 соат ичида бу жойдан ҳайдаб юбориш керак». — дейди.

— Мана, мен ҳам шуни айтяпман-да, бугун мен ҳам унинг олдида бўлдим. Мен унга: полкда етти юз киши бор. Ҳаммаси ҳам қишлоқдан йиғилган деҳқон ёшлари, ҳаммаси ҳам камбағаллардан. Уларни ўқитиш керак. Уларга уст-бош бериш керак, дедим. Клуб очсак бўларди деб, китоблар тўғрисида гап очган эдим, бирданига: «Улар солдат-ку, талаба эмас, сен уларни тезроқ отишга ўргатгин-да, ёвмутларни қиришга олиб бор», дейди. Дабдурустдан шундай гапни айтган одамни нима дейиш мумкин, ахир?

— Халқ жумҳуриятининг бутун балоси ҳам шунда-да. Ана шунинг орқасида бултур шўро томонига уч минг отлиқ аскар билан ўтган Қўшмаматнинг ўзини ҳам, уч минг аскарини ҳам қириб ташлатдилар. Оқибатда ...нчи армияда кўп иш кўрсатган ўртоқ Белоусовни ҳалок қилдилар. Балки шу Қўшмаматдан

фойдаланиб бўлар эди. Унинг ўзини ўлдир-салар ҳам, аскарларни сақлаб қолиш керак эди.

— Бирон тадбир белгилаб, ишга киришмоқ керак. РСФСР мухтор вакилининг, «босмачилар билан курашмоқ учун деҳқон оммасига яқинлашмоқ лозим, қишлоқ камбағалларини, ўрта ҳолларини ўз томонимизга жалб қилишимиз керак», деган фикри тўғри.

— У ҳақда икки хил гапнинг бўлиши ҳам мумкин эмас. Бироқ бутун бало шундаки, бутун ҳукумат тепасида хондан қолган вазирлар, маҳрамлар; бой, эшонлар ўтирибди. Масалан, олайлик, молия нозирини. У одам хоннинг яқин девони, адлия нозири хоннинг эшони бўлган, савдо нозири эса завод эгаси, бой, ҳозирда ҳам заводи бор. Яна...

— Мана бу ерда Туркбюродан келган бир йигит бор, партия аъзоси, у ҳам биздай жон куйдириб юрибди. «Партия мактаби очиб, маҳаллий халқдан партия кадрлари етиштириш керак», дейди. Комсомоллар уни қўллаб-қувватламоқдалар. Ёзда ёшлардан бир-икки таси «ҳукумат» тепасида ўтирган вазирларга қарши чиқибди. Уларнинг шу ишлари маълум бўлгач, ўзларини ҳайдабдилар. Ана шу йигитнинг айтганини қилиш керак.

— Галинг тўғри-ю, аммо унда ўқувчини қаёқдан топасан. Ўзинг биласан-ку, бу ерда солдатларни ҳам, ўқувчиларни ҳам милиция ёрдами билан йиғилади. Анави уч минг камбағал йигит қандай йиғилганини биласанми?

— Жуда яхши биладан. Мен ҳар куни камида уларнинг йигирмата-ўттизтаси билан сўзлашаман: аскар олувчилар қишлоққа бо-

риб, оқсоқолга, қишлоғингдан йигирмата аскар берасан, дейди. Оқсоқол қишлоқнинг бойларини йиғиб, ҳар бир бойдан юз ботмон ғалла талаб қилади. Ана шу ғалла бараварига қишлоқдаги подачи, батрак йигитларни ёллаб юборадилар.

— Аҳвол шу бўлгандан кейин нима қиласан,— деди Ҳасан, у яна тамаки чека бошлады. Кўчарев узоқ ўйлаб турмасдан:

— Жуда соз. Ундай бўлса партия мактабига нуқул камбағал-батракларгина йиғилади. Ишқилиб, ана шу уч минг аскарнинг ёшроқларидан юзтасини тахлаб олиш керак. Секин-аста ўқиб тайёргарлик кўрадилар.

— Жуда соз.

— Бўпти.

— Эртадан бошлаб ишга киришамиз.

Улар яна кўп масалалар тўғрисида сўзлашадилар.

Хоразмнинг харитасини ёйиб қаер қум, қаер экинзор эканини, қайси дарё бўйида, қайси халқ туришини аниқладилар. Қайси шаҳарда неча бозор бўлганлигини санаб чиқдилар. Охирида ўтган кунларни, Оренбург, Урал, Польша фронтларини хотирладилар.

Алима узоқ кутиб ўтириб уйқуси келгач, эшикни ичкаридан бекитиб, ухлаб қолган экан. Шахдам юрадиган Кўчаревнинг оёқ товуши Алимани уйғотди.

Кўчарев Алиманинг кутиб ўтирганини, эшик ёнида суяниб ухлаганини билиб хафа бўлди. Алимани безовта қилгани учун ўзини ноқулай сизди.

Унинг:

— Чой қайнатайми, Кашиф оға?— деб ма-
йин товуш билан берган саволига:

— Йўқ, Алимахон, ўзингнинг ичкинг кел-
маса қайнатма, менинг ичким келмаяпти,—
деди ва унинг бошидан силади, елкасидан
қоқиб ухлаш учун ичкариги хонага киритиб
юборди. Вақт алла-палла бўлишига қарамас-
дан, қиладиган ишлари тўғрисида ўйлади,
эртасиёқ РКП(б) Туркбюросидан келган
йигит билан сўзлашишга, партия мактаби
учун жой топишга қарор қилди, йиғилган ас-
карлар орасидан кимларни танлаб олиш тўғ-
рисида бош қотирди.

* *
*

Деҳқон йигитлар-да.

Болаликларидан тортиб бек, бой, эшонни-
кида хизматкор ва батрак бўлиб ишлаган
йигитлар, эрталаб азонда уйқудан турарди-
лар.

Улар казарма олдига чиқиб ўтириб, бир-
биридан сўрардилар:

— Рўзмат, сен қайси қишлоқдансан?

— Оқёпдан.

— Қанча беришди?

— Юз ботмон буғдой, ўн ботмон шоли.

— Кимнинг эшигида юрар эдинг?

— Эшонникида.

— Неча йил юрдинг?

— Дадам эшонникида неча йил ишлагани-
ни билмайман. Ўзим тўққиз йил ишладим.
Кейин мени аскарликка беришди.

— Бизни қачон урушга ҳайдар эканлар?

— Кечаги комиссар оугун ҳам келса, сўраш керак.

Кимдир қўрққан товуш билан:

— Уриндан турилсин,— деб қичқирди. Эндигина қишлоқдан келган йигитлар телпақларини кийиб, истар-истамас ўринларидан турдилар. Улар товуш эшитилган ёққа қараб қолдилар.

Бурун, хон замонида, мушук ҳам киргизилмаган дарвозадан (аскарлар хоннинг ёзги саройи ҳарамхонасида турардилар) ўрта бўйли, узун қора муйловли, тўла юзли, бошидаги телпагини чакасига қўндирган бир киши кириб келди, унинг орқасидан уч йигит эргашиб кирди. Булар турк офицерлари эди.

Олдиндан келаётган капитан қадрлари сал букилиб турган йигитлар олдида тўхтаб:

— Носилсиз?¹— деб сўради. 16—17 яшар ўзбек йигити телпагини кўтаринқираб, очиқ юз билан:

— Мен Носир эмас, Рўзматман, — деди. Бошқалар унга қарадилар. Офицер ёнида турган биттаси Рўзматга:

— Сенинг отингни сўраётганлари йўқ, аҳволингни сўраяптилар,— деди.

Ёш йигит илжайиб:

— Ҳа, шундайми ҳали...— деди. Ўзи кимдир излагандай аланглади, кўпчилик орасига кириб, кўздан ғойиб бўлиш пайига тушди.

«Солдат»ларни сафга тиздилар. Қаторлар тўғриланди. Бош камандирнинг «амри» бўйича кичик камандирлар «тақдим» бера бошла-

¹ Қалайсиз?

дилар. Ёшлигидан бойларнинг қўйини боқиб юрган, сахро кезган, ғўза чопган, қишин-ёзин ариқ қазиган, ўз ҳамқишлоқларидан бошқа ҳеч кимса билан сўзлашмаган батракларга турк офицерининг тили ёт, қилиқлари бегона эди. Шунинг учун ҳам ҳар куни эрталаб текширганда бир неча «солдат» кам чиқарди. Ўша заҳоти қишлоқ оқсоқолига ўша йигитни «дарҳол» келтириб топшириш ҳақида буйруқ ёзиларди.

Кўчарев кириб келганда аскарлар «машқ» ни тўхтатгандилар. Бош командир ўзини ўраб олганларга «нутқ» сўзларди. Кўчарев яқин келиб тинглай бошлади. Командир кескин гапирар, ўқтин-ўқтин кўкрагига уриб, қўллари эзиб юборар, икки сўзнинг бирида «ватан учун жон фидо бўлсин, биродарлар, бизнинг турк миллати кандининг¹ шон-шавкати қўймайжак» дерди. Бу сўзларни Кўчарев Хоразмга келганидан буён бир неча марта эшитган, ажнабий тилда айтилган бўлса-да, унинг маънисини тушунарди. Бу гап 1918 йили Самара вокзалида татар-бошқирд солдатларига «нутқ» сўзлаган Қозон «қаҳрамони», учредилка аъзосининг: «Татар миллати ўзининг ҳурриятини йўқотиб, большевиклар қўлида тутқун бўлмаслиги керак...» деган сўзларидан фарқ қилмаслигини очиқ биларди. Кўчаревнинг тинглаб турганини кўргач, командир «нутқ»ни қисқа қилиб, аскарларга тарқалишни буюрди-да, Кўчарев билан кўришишга ошиқди. Ола-була чопонли ўзбек йигитлари бир оз қимирлаб, тарқалишни

¹ К а н д и — ўзи.

истамагандай туриб қолдилар. Бир неча кундан буён эринмасдан уларнинг ҳолидан хабар олиб, билмаган нарсаларини тушунтириб турадиган Кўчаревни кўргач, уни ўраб олдилар.

Кўчарев, кундаги одатича, танишларининг исмларини айтиб, билмаганларига ўртоқ деб мурожаат қилиб, ҳол-аҳвол сўрашди. Қоринлари очми-тўқми эканлиги билан қизиқди.

— Овқатимиз ёмон эмас,— деб жавоб берди Холмурот. Кўчарев ундан:

— Қишлоқда қорин масаласи қалай эди?— деб сўраган эди, ёшлардан бир нечаси бирданига:

— Э, бой қорин тўядиган овқат берармиди,— дейишди.

— Бизларда уй-жой йўқ эди. Қайси қишлоқ бойига ишласак, шу бизнинг қишлоқ деб юрардик-да.

— Хоннинг навқари бўлиб хизмат этаётганларгина ҳар кун палов еяр эди.

— Ҳа, тўғри,— дейишди бошқалари.

Кўчарев улардан қишлоқдаги аҳволни суриштирарди. Деҳқонларнинг қайси табақаси илгари, хон замонида қандай, ҳозир қандай кун кечираётганларини билишга ҳаракат қиларди. Ҳаммасидан ҳам сўзга ботир, кўп ўйлаб турмайдиган Рўзмат:

— Қандай бўларди, илгари қандай яшган бўлсалар, ҳозир ҳам шундай яшайптилар,— деди.— Бурунги оқсоқол оқсоқоллигича, бек беклигича, тўра тўралигича қолган, вақф ерлар эшонда, ери йўқ текинга ишлаб юрибди,— деди.

Кўчарев 1917 йилнинг ёзидаги Россия деҳ-

қонларининг аҳволини хотирлади. Вақтли ҳукумат билан Хоразм халқ жумҳурияти унинг қаршисида ёнма-ён тургандек бўлди. У ўзига ўзи: «Бу ерда ҳам ҳали ҳал қилиш зарур бўлган масалалар кўп экан», деди.

Қаршисидаги лаби қалин йигитга бир нима демоқчи бўлиб турганида, орқасидан биров:

— Ҳртоқ комиссар,— деди. Қўчарев қайрилиб қаради. Унинг рўпарасида ўрта бўйли, юзи юмалоқ, юзидан кўп кулфатларни бошидан кечирганлиги билиниб турган Имонов турар эди. 1916 йили Чимбой ҳокими тарафидан «оқ подшо»га мардикор қилиб юборилганлигини, Киев атрофида темир йўлда ишлаганлигини, февраль кунларидан сўнг татар солдатлари билан дўст бўлиб, улар билан Қозонга қайтганлигини, татар роталарида бўлганлигини, Октябрь инқилоби кунларида большевикларга қўшилганлигини, ундан кейин Қизил гвардия сафига кирганлигини, Самарада ва Оренбургда оқлар билан олишганлигини сўзлади-да:

— Оренбургни ўраб ётган Дутовларни қувгандан кейин, бу ерга ўз юртимга келиб эдим, бунда ҳамон аҳвол ўша экан, хон йўқ, тўра йўқ, «ҳуррият» дейдилар, аммо хон ўрнида ҳамон бойлар, эшонлар, хондан қолган ясовулбошилар ўтирибдилар. Деҳқон бўлса, ҳамон камбағал, ери йўқ, оти-улови йўқ, бой ерини шерикликка экади. Мана, мени яна аскарликка бердилар,— деди. Бошқалари:

— Рост, тўғри айтяпти,— дейишди.

Қўчаревнинг шодлиги ичига сиғмасди. Кечигина мухтор вакил: «Бу ерда ҳали камбағал деҳқонлар ва батрақлар ўртасида синфий ту-

шунча йўқ деган эди. Уни мана шу ерга олиб келиб унга батракларнинг сўзларини эшиттиргиси келди. Кўчарев подачи ва батрак йигитлар ёнидан кетгиси келмасди. Улар овқат қилаётган вақтларида ҳам ҳол-аҳволларини сўраб, улар билан суҳбатлашарди. Кейин Кўчарев хон саройининг олти эшикли маҳрам-хонасини, айвонларини томоша қилди, долонлардан ўтиб, бир хонадан иккинчисига кириб чиқди.

Кенглиги икки ярим қадам келадиган кўча. Эни бир ярим аршин келадиган қатор эшиклар, кўча бўйлаб пахса деворлар. Эски шаҳарни ўраб олган қалин, баланд пахса қўрғоннинг дарвозасидан киргач, сарой бозори бошланарди: гугурт қутисига ўхшаган кичкина дўконлар тизилиб турарди, уларнинг ҳар бирида бошига катта чўғирма, устига уч-тўрт чопон кийган савдогарлар олдиларига олов қўйиб исиниб ўтиришарди.

— Пўшт.

— Пўшт... хўжайин.

Устига увода тўн кийган, кўкси очиқ бир ўзбек кичкина эшагига икки меш сув ортиб, ташқи қалъадан ички қалъадаги бойларга ва савдогарларга қарашли мадрасаларнинг минглаб муллаваччаларига сув таширди. Сувнинг уч меши беш тийин турарди.

Кичкина кўча эшикдан биров бошини чиқариб қаради. Кўчарев тўхтади. Қараган кишининг устида кирланиб битган эски тўн, унинг қоқ суяк кўкраги очиқ, оёқ яланг, бошида қозондек телпак, юзини кир латта билан боғлаган. Фақат қизарган икки кўзигина ялтирарди. Унг қўлида латтадан ясалган энглик. Кўчарев

тўхтаб қарай бошлагач, ҳалиги киши бошини ичкарига олди, ловиллаб ёниб турган тандир олдига борди.

Ичкарида, тандирдан сал наридаги супада бири семиз, бири қотмадан келган, янги чопон, телпак кийган икки ўзбек шошилмасдан кўк чой ичишарди. Тўрт-беш йигит нон ясаб турарди. Биттаси зўр бериб хамир қилар, юзини боғлаган новвой ясалган нонларни қўлидаги энгликка олиб, қиздирилган тандирга ёпарди. Кўчаревнинг қараб турганини кўрган ориқ гавдали хўжайин:

— Ҳа, товарищ, нон керакми?— деди. Кўчарев нон керак эмаслигини, шундай қизиқсиниб қараб турганини татарча айтгач, хўжайин:

Ундай бўлса, ичкарига кириб қарагин, мусулмон экансан,— деди. У ичкарига кириб ўтирди. Пиёла тубида чой бердилар. Юпқа, ялпоқ нон ҳам узатдилар.

У узоқ ўтирмади. Нонни шундай «осон» гина пиширишларини, нонлари мазали эканини айтиб, оҳиस्ताгина хизматчиларнинг қанчадан ҳақ олиб ишлашларини сўради. Хўжайин кўп ўйлаб турмасдан:

— Худога шукур,— деди.— Тўрт новвойхонам бор, тўрттасида ўн тўққиз киши ишлайди. Шулардан ҳақ олиб ишлайдиганлари олти киши, қолганлари шогирдлар, — деди.

Кўчарев новвойхонадан чиққач, тўрт новвойхона кечаю кундуз тинмай ишлаб, 100 пуд ундан нон ёпишини ҳисоблаб, Нуруллабой саройига равона бўлди. Қаерга борсанг ҳам эгри тор кўча, пастак эшик, қайси ерларида ҳунармандлар чордона қуриб ўтириб, бурун-

гича урчуқ йўнадилар, товоқ ясайдилар, баъзилари ошланган тери қирадилар, фақат онда-сондагина узун, кир кўйлак кийган, кўкраги очиқ, бошига бирон рўмол ёнинган, калиш кийган аёл бир эшикдан чиқиб, бир-икки қадам ташлайди-ю, иккинчи пастак эшикка кириб йўқолади. Унинг дунёси шу, холос. У қўшнисиникига кирганида, сарғайган юзини очиб, ич-ичига ботган кўзлари билан дунёга бир назар ташлайди-да, яна ичкарига, деразасиз, печкасиз пахса уйларга кириб бекинади. Кўчарев шарқ хотин-қизларининг аҳволини тасаввур қилиб, ишни қаердан бошлаш ҳақида ўйлаб бораркан, унга икки эшак билан саҳродан келаётган ўтинчи дуч келди. Уни шаҳарлик бир одам тўхтатди. Харидор ўтинни арзонроқ олишга уринарди. Ўтинчи ҳарсиллаб турган эшаклар устига ортган ўтинни кўрсатиб:

— Иккала ҳашақдаги ўтин беш ботмон келади,— дер, бундан уч кунлик йўлдан, қум саҳросидан келтираётганини айтди. Сарғайган юзини, ёрилиб кетган лабларини, қадоқ қўлларини кўрсатди.

— Ҳеч бўлмаса, тўрт болам, хотиним, ойимнинг уч кун қоринлари тўқ бўлсин. Беш тангаю уч мири бергин.

Кўчарев унинг ёнидан индамай ўтиб кетди.

Эски замондан қолган карнай чалинди. У маҳкамаларда иш тамом бўлганлигини билдирарди. Нуруллабой саройида соатга қараб, чой ичиб, эринчоқлик билан хат ёзиб ўтирган девонлар ва тўралар қўлтиқларига папкаларини қистириб кўчага чиқдилар-да, виқор билан уйларига кетдилар.

Кўчарев чой қайнатиб турганида Алима ҳам партия мактабидан келиб қолди.

— Аҳволинг қалай, Алима, ўқишни бошладингларми?

— Бошладик, оғай. Жуда яхши бўлди. Ҳаммамизни тўрт группага тақсим қилишди, бугун дарс ҳам ўқидик. Лекин ҳеч нимани тушуниб бўлмайди, алланималарни гапирди муаллим.

— Зарари йўқ. Бошда шундай туюлади-да.

— Чойни ўзим қайната қолай.

— Ҳозир қайнайди. Сен дастурхон ёз. Мана мен ҳам сен каби ҳеч нарса тушунолмайтирибман. Шундай бўлса-да, турмуш лавҳаларини ўрганияпман. Ишга киришишдан олдин масалани ҳар томонлама ўрганмоқ керак. Алима, биласанми сен, 1918 йили биз чехларга қарши урушганда бир комиссар ўртоқ: «Душманни ҳар томонлама ўрганиб, кучини билгандан кейингина ҳужум қилиш керак. Уни ўрганмасдан, кучини ҳисобга олмасдан, шошма шошарлик билан ҳамла қилиш ярамайди», деган эди. Мана, шу сўз ҳар ерда менга иш беряпти,— деди Кўчарев.

Йилига етти-саккиз ой очиқ бўладиган осмонни қоплаб олган булутлар осмонни паст кўрсатарди. Ойнинг бошида ёға бошлаган ёмғир, февралнинг ўн беши яқинлашиб қолган бўлса ҳам, ҳали тўхтаганича йўқ эди.

Хиванинг тор кўчаларидаги лойлар атала бўлиб кетган. Девонлар эрта билан кўча лойига бота-бота идораларига ишга борадилар. Иш соати битгандан кейин тагин қайтадилар, кеч билан қўлига фокус тутган баъзи бировларнинг лой кечиб ўтганини кўрасан. Кўча яна жим бўлиб қолади. Ора-сира, шаҳар

ташқарисида чиябўриларнинг увлашлари, арава орқасидан итларнинг ҳуришлари, тун ўртасида эшакларнинг ҳанграши эшитилади. Шу ёмғирли кунлардан бирида Кашиф кундуз соат учгача аскарлар билан машғул бўлди. Кечга томон партия мактабига борди. Кундузги дарслари тамом бўлгач, кечгача партия мактаби талабалари билан суҳбат ўтказишни, ячейка мажлиси ва тўгарак машғулоти лари ўтказишга ёрдам беришни у ўзига вазифа қилиб олган эди.

У партия тўғрисида суҳбат ўтказгунча, қоронғи туша бошлади. Танаффус вақтида қандайдир ҳисоб масаласи билан бош қотирган Алима ёнига келди. Алиманинг бошини қийшайтиб, тил учини чиқариб, рақамларни чиройлироқ ёзишга уринганини қараб турди-да:

— Алимахон,— деб унинг елкасига қўлини қўйди,— сен ҳозир уйга кетсанг ҳам бўларди, қош қорайяпти. Кечга қолсанг, қайтиш қийин бўлар дейман.

— Бирга қайтсак нима қилади?

— Мен бугун бу ерда узоқроқ қолмоқчиман.

— Хўп. Менинг бир оз ювадиган кирларим бор,— деди Алима. Дафтарларини йиғиштириб, қўлтиқ остига қистирди.— Бир-икки соатдан кейин чой қайнатаман.— Кашифнинг атрофини ўраб олганларнинг ҳаммаси ҳам унга тикилишди. Кашиф уларга кулимсираб қараб:

— Қани, ҳаммаларинг йиғилиб бўлдиларингми?— деб сўради. Шу пайт ялпоқ юзли, соғлом гавдали, «тақсир»; «лаббай» сўзларини кўп такрорлайдиган Матёқуб келиб қолди. У

партия мактабига аскарлар орасидан олинган эмасди, балки ўз ихтиёри билан мадрасадан келган эди. Унинг ўн саккиз йил бўйи мадрасада касб этган одатлари сақланиб қолган эди. Сўзидан, юриш-туришидан мадраса ҳиди анқиб турарди. Мана, бу гал ҳам мадраса остонасидан тезда ҳатлаб ўтолмади. Рўзмат унинг нима учун кеч қолганининг сабабини билса-да, уни бутун халқ олдида, айниқса, Кашиф олдида, Матёқубнинг ўз оғзидан эшитиш учун:

— Ҳа, Матёқуб ака, пешин намозини ўқидингизми? — деди. Матёқуб Кашифга ва ҳаммага бир-бир қараб:

— Йўқ, шу тобда намозшом ўқилади,— деди. Бошқалар Кашифга қараб илжайдилар. Кимдир Матёқубнинг партиёга кириш учун ариза ёзганини, ўзи эса ҳамон намозни тарк қилмаганини айтди. Бири, овқатдан кейин дуо қилишини, ҳисоб китобининг биринчи бегига бисмилло ёзиб қўйганини гапириб берди. Матёқуб сўз олди. У ўзининг намозини бошида чинакам, сўнгги вақтда эса намоз пайти келиши билан беихтиёр бажо келтиришини, овқатдан кейин дуога қўлларининг кўтарилишини ўзи ҳам сезмай қолишини айтди.

Кашиф динларнинг ва диний урф-одатларнинг ҳаммаси ҳам кишини эксплуатация қилиш учун қурол бўлиб хизмат қилишини, хон замонида руҳонийлар хон манфаати учун фатволар беришларини, камбағалларга нисбатан шариатга қаттиқ риоя қилишларини, оқибат натижада, мадрасанинг берган ҳамма «илм»ларини халқни жаҳолатда қолдириш учун қурол эканини, Хиванинг ҳар бир хони нима учун ўнлаб, ўн бешлаб мадраса, масжид

солдириб, битта ҳам мактаб, завод, фабрика солдирмаганлигини сўзлаб берди.

Матёқуб ўрнидан сакраб туриб чопонини ечиб қўйди-да, кўйлагининг ёқасини ечди. Бўйнига таққан кичкина туморнинг боғичини узиб:

— Манглар, бунда эшоннинг дуолари бор. Уларни ўлгунча сақлаб юр деб берган эди. Мен унинг ичини очиб кўрган эмасман, баҳоси юз ботмон буғдой,— деди. Уртага кир бўлиб кетган, ичига нималардир тугилган туморни ташлади. Рўзмат уни оча бошлади. Бошқалар: «Эшон очиншга буюрмаганлар, қўлинг шол бўлиб қолмасин тағин», деб кулишди. Тумор ичидан кичкина-кичкина қоғоз парчалари чиқди. Бирини Матёқуб қўлига олиб кўриши билан сакраб турди. Бошидаги телпагини ерга отди, қоғозни силкиб:

— Мана бу қоғоз бундан ўн йил аввал ўзим ёзиб олган Шарҳимулло¹ китобининг матни,— деди. Бошқалар хахолашдилар: «Юз ботмон буғдой кўтариб юрган экансан-да», деб тегишдилар. Матёқуб рухсат сўраб, давра ўртасига чиқди, кўйлак ёқаларини ечиб юборди.

Илгари бола вақтда у бир эшонникида бешолти йил батрак бўлиб юрибди, кейин мадрасага кирибди, тўрт йил бошқаларнинг хизматида бўлиб «таҳсил» қилибди. Ундан сўнг вақфдан ҳисса бера бошлабдилар... Хон ағдарилгач, унинг тўралари, эшонлари, бойлари, вазир эмас, нозир бўлибдилар. Коммунистлар келибди, маҳаллий халқ орасида коммунист, комсомоллар кўпая бошлабди. Мударрислар-

¹ Абдураҳмон Жомий тасниф қилган асар — араб тили грамматикаси. М а т н — т е к с т. (Таржимон.),

нинг «хушёрроқ»лари хизматга кириб олибдилар. Улар мадрасадан бир неча кишини шўро идораларига хизматга жойлаштириб, «коммунист» қилибдилар, Матёқубни эса партия мактабига берибдилар. Намозни тарк этма, ҳар кунни нима бўлганини бизга хабар қилиб тур, кимки коммунист бўлса, ҳаммасини билдириб тур, деб буюрибдилар. Матёқуб шуларни айтиб:

— Мана бу кунга қадар хоин эдим. Партия мактаби кўзимни очди. Ўзим каби батрак йигитлар мени ўз томонларига оғдирдилар. Мени истасангиз отиб ташланглар, истасангиз осинглар,— деди ва даврадагиларнинг кўзларига бир-бир қараб олди. Кечаси соат ўн бирдан ўтган эди. Курсантлар тарқалишиб, ўзаро гаплашиб кетдилар.

1920 йили Хива хони туширилгач, халқ жумҳуриятининг тепасига чиқиб олганларни текширувдан ўтказибдилар. Ундан сўнг 1921 йилда тағин бир текширувдан сўнг жумҳурият ҳайъати ўзгарибди, янги кишилар ҳукумат бошига келибди. Мана, ҳозир шу кишилар жумҳурият тепасида эканлар. Улар тўғрисида фикрингиз қандай, деб берилган саволга Қашиф ҳукумат тепасида ўтирувчиларнинг ўзлари ким, деган савол билан жавоб қилди. Ўша кишиларнинг қайсисининг неча юз таноб ери, неча қишлоқда ўй-жойи, неча дўкони борлигини, уларда неча батрак ишлаётганини ўзи билса ҳам, курсантлардан сўради. Уларнинг жавобини эшитиб:

— Хон ҳамда унинг маҳрамлари ва тўралари феодаллардан бўлган эди, ундан сўнг ҳукумат тепасига чиқиб олган мансабдорлар

ҳам ўшалардан бўлган, энди ҳозирги мансабдорлар эса ярим феодал ва савдогарлар,— деди.

Бояги Рўзмат сакраб турди-да:

— Жуда тўғри, Полвонниёз ҳожининг ери кўп, тўртта дўкони бор. Беш-олти одами доим Москва томонларидан мол келтириб туради. Жумҳурият раиси Маҳмудов эса, уларнинг думи. Яқинда ўзига катта, ҳашаматли ҳовли-жой солдириб олди. Ким ошди қилиб кўллар, тўқайзорлар сотилганда, йигирма беш кўлни ўзи сотиб олибди, бошқаларга ҳам берибди. Мана шундай бўлгандан кейин улардан камбағал деҳқон нима кутиши мумкин, ахир,— деди.

Улар кечалари билан дарс тайёрлаб чиқар, кундалик масалаларни муҳокама қилишарди. Партия мактабининг уч-тўрт ой бўйи солган хамиртуриши кўпириб, тоғорасидан тошиб чиқишга ҳозирланарди.

Қашиф ва ячейка котиби Рўзмат Матёқуб билан алоҳида суҳбат ўтказдилар. Матёқубнинг қандайдир яширин йиғилишларга ҳам бориб юрганлиги маълум бўлди. Унда ҳукумат тепасида ўтирувчилардан ҳам баъзилари бўлар экан. Буларни эшитгач, Қашифнинг бундан тўрт кун бурун Марказком бюроси мажлисида бўлган гапларини хотирлади. Ҳасан ер масаласини қўзғатиб, хондан, тўралардан қолган ерларни Хоразм деҳқонларига, ерсизларга бериш масаласини ўртага қўйганда, ҳукумат тепасидагилардан бири: «Сизнинг Россиядан олиб келган ерингиз йўқ, ер билан ишингиз бўлмасин», деб унинг сўзини чўрт кесиб қўйган эди. Шундан кейин Ива-

нов босмачилар масаласига тўхталиб, «Туркманларнинг ҳаммасини босмачи деб қараш ярамайди, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволларини эътиборга олиш керак» деганида, ҳалигилардан бири: «Биз ўзбекмиз. Ўзбек масаласини ўзбекларнинг ўзи ҳал қилади» деган гаплари Қашифнинг ёдига келди.

Деразасиз, полсиз уйдаги оддий столнинг бир томонида еттинчи лампа ёниб турарди. Стол устида тунука чойнак, икки коса, икки нон қўйилган, ерда примус гувилларди. Бир чеккада Алима ўзининг ва Қашифнинг кирларини юварди. Кўп кийилган кийимларнинг кирини очиш учун енгларини тирсакдан юқори шимарган, билаклари қизарган, юма-лоқ юзи лоладек бўлиб кетган, бурун учидан тер томарди. Қисиб танғиган қизил рўмол остидан чиқиб турган сочлари икки чекасида патила-патила бўлиб турарди.

У тезроқ кирни ювиб бўлиб, чой қўйишга ошиқарди, Қашифга келишингга чой қайна-тиб қўярман, деб берган ваъдаси устидан чиққиси келарди. Кечқурун чой ичиб ўтирган-да Қашиф шарқий ўлкаларда синфий кураш, маҳобатли чўғирма ва шойи тўн кийиб, гердаийб юрадиган бой, мулла, савдогар, тўра, эшонлар, ола-була чопонли, кўкраги очиқ, оёғида эски чориқ этик, тиззалари яланғоч, қўллари қаварган, ҳар замонда бир мартаба зўрға палов ея оладиган сон-саноқсиз подачилари, ерсиз деҳқонлари ҳақида гапирарди. Қирини ювмасдан туриб кимдир эшикни тақиллатди. Алима сесканиб кетди. Тезгина примус устига чойнакни қўйиб, эшик ёнига бориб:

— Чой қайнатгани улгурмабман-да, Қашиф ога,— деди. Қелган киши ичкари кира туриб:

— Ничево, чой бўлмаса ҳам майли,— деди. Ёт кишининг товушини эшитиши билан Алиманинг бадани муздек бўлиб кетди. Бу Баттол эди.

Баттол бундан бир-икки кун бурун келиб кетган, чой ичаётганда Алимага беҳаё кўзларини тикиб ўтирганди, ҳозир у нозирлар шўросида комендантлик қиларди. Қашиф унинг қаерлик, кимлигини суриштира бошлагач, гапни бошқа ёққа буриб, юзини ўгирганди. У ҳозир ҳам остонадан ҳатлаб ўтиши билан папоғини олиб, стол устига қўйди. Қашифнинг қаерга кетганлигини сўради. Алима кирни чайқай бошлагач, унинг миқти билакларига, чиройли кўкракларига суқланиб қарай бошлади.

— Сен Алима, жуда чаққон бўлиб қолдинг. Қашиф билан бирга тургач, эру хотиндай кўринасизлар,— деди Баттол. Узи ҳамон унга томон силжирди. Алимага ҳеч ким бундай демаган эди. Баттолнинг сўзлари унинг ғазабини келтирди. У гапни қисқа қилмоқчи бўлиб:

— Бирга турган билан эру хотин бўлиб қоларканми? Бўлмағур гапларни гапирмасангчи,— деди.

— Нима дейсан, энди яширишнинг нима ҳожати бор! Ҳеч гап бўлмаса, бирга турмас эдинглар. Бирон гап бўлмаса, мана, ўша қоронғи уйда Қашифнинг биттаю битта шинелига қараб ўтирмас эдинг, ахир. Мана, менинг кватирам ҳам катта, тўрт хоналик,

Ошпазим ҳам, кир ювучим ҳам бор. Бироқ мен билан ҳеч ким ҳамхона эмас.

— Менга нима,— деди Алима. Баттол ўрнидан қимирлади. Алимага яқин келиб уни қучоқлади. Алима яшин тезлиги билан бурилди, қўлидаги совунли кир билан Баттолнинг юзига урди. Қичқириб катта пичоқни қўлига олди-да, столнинг нариги томонига ўтиб:

— Ҳозир чиқиб кет, йўқол, ифлос!— деди. Юз-боши совун кўпигига бўялган Баттол:

— Ҳар ишни ўйлаб қил, бу қилиғинг учун бошингни силамаслар. Биласанми, мен назирлар шўросида кимман? Мен сени йигирма тўрт соат ичида ҳайдатмасам, номим Баттол эмас!— деб дўқ қилди.

— Кейин гаплашармиз, Кашиф ога келсин-чи...

— Йўқ, Алима, мен сени яқин кўриб, бу йўқчиликдан қутқармоқчи эдим. Яхшиликни билмас экансан. Бундан кейин ўзингдан ўпка қил. «Ит қорнига сариёғ ёқмас» деганлари шу экан. Майли,— деди. Дафъатан ўрнидан туриб чиқмоқчи бўлганида, ташқари эшикдан кираётган Кашифнинг шлёми кўринди. Баттол турган ерида қотиб қолди. Кашиф кириши билан нима гап бўлганлигини сизди. Бир Алимага, бир Баттолга қаради, Алима-нинг қўлидаги пичоқни, ағдарилиб ётган тосни кўздан кечирди.

— Бу нима гап, Баттол?— деди. Баттол ишнинг чатоқлашганини сизди. Ҳазилга айлантирмоқчи бўлиб:

— Мана, бир гаплашиб ўтирай деб келиб эдим. Кутдим, кутдим-да, сен келмагандан кейин чиқиб кетмоқчи бўлиб ўрнимдан тур-

ган эдим, нохосдан тосга қоқилдим. Алима менга ташланади деб қўрқди шекилли,—деди. Алиманинг юраги тағин қаттиқроқ ура бошлади. У қўлидаги пичоғини столга ташлаб:

— Кўзга қараб туриб алдама, ниятинг бошқа эди. Мен йиғлаб ўтирадиган қизлардан эмасман. Бўлмаса иш чатоқ бўлар эди,—деди.

Қашиф шлёмини, шинелини ечди. Унг енгини шимарди, Баттолга қараб бир қадам босди:

— Ҳозир йўқол, кўзимга кўринма!—деди. Баттол қалтираб, қулочини кериб қўйиб бир нима демоқчи бўлган эди-ю, Қашиф унинг елкасидан қаттиқ ушлаб, итариб эшикдан чиқариб юборди. Ранги ўчган Алима олдига бориб бошидан силади.

— Пишиқ бўл, Алима, бу эшакларга бўш келма. Ҳар вақт қарши туришга ўрган,—деди.

Қолган кирни бирга чайқадилар. Тунука чойнак қайнаб бурнидан сув тўкила бошлади. Чой дамлаб чойхўрлик қилдилар.

Дастурхон устида яна суҳбат бошланди. Қашиф пролетариатнинг ким эканлигини, деҳқонларнинг кўпчилиги пролетариатга эргашиб бориши лозимлигини, шундай бўлганидагина хўжаликнинг тез тикланажagini сўзлади. Кураш тарихидан мисоллар келтирди.

САҲРОДА

Ой бўйи қор аралаш ёмғир ёғиб, сўқмоқдек тор кўчалар халқоб бўлди. Кучли баҳор шамоли эсарди. Вақт ярим кечадан ошган бўлишига қарамасдан, шаҳарнинг қайси бурчагидадир уч-тўрт бодпарак¹ ғувилларди.

¹ Бодпарак — дака варрак. (Таржимон.)

Катта казарманинг кенг ҳовлисида қизил аскарлар тўпланишди.

Одамларнинг овози эшитилмайди. От пишириғи, узанги, шпорларнинг шиқирлашигина қулоққа чалинарди. Отхона олдида иккита катта фонарь ёнарди. Қизил аскарлар отларини эгарлаб, ҳовли ўртасидаги клуб ёнида сафга тизилишарди.

Уларнинг ортида юзлаб туяларни чўктириб, устларига сув бочкалари ва баклар юклардилар. Эскадрон командирлари ўз қизил аскарларини текшириб кўриб, керакли нарсаларни унутиб қолдирмасликни эслатишарди. Полк командири билан Кашиф Ҳарбий шўродан қайтиб келдилар. Полк командири пакана, кенг юзли, вазмин одам эди. У Чоржўй темир йўл ишчиси, машинист Шайдакев эди. Казармага келиши билан ўз отининг айилларини тортиб кўрди-да, эскадрон, взвод, отделение командирларини, военкомларни ўз олдига чақириб олди. Гапни қисқа қилиб:

— Тонг отгунча бизлар...га етиб боришимиз керак. Йўлда шовшув бўлмасин. Туялар олдин жўнайдилар. Тонг ёришганда биз улардан ўзиб кетишимиз лозим,— деди.

Кашиф, чўктирилган туяга ортилган юкларни боғлаётган Алима олдига келиб:

— Хўш, Алимахон, бўлдингми, қалинроқ кийиниб ол, ҳаво совуқ ҳали,— деди.

— Ҳамма нарсани боғладим, Али кўмаклашди. Сенинг пахталик нимчангни ичдан кийиб олдим. Қизиқ, ип олибману, игналарни унутиб қолдирибман,— деди Алима терлаган бетини арта-арта. Қаттиқ овоз билан Шайдакев:

— По коням!— деб команда берди. Эскадрон командирлари уни такрорладилар. Узанги, шпор найзаларнинг бир-бирига урилиб шиқирлаши бир неча дақиқа ичида тинди. Фақат қизил аскарлар минган отларгина қизишиб типирчиланишар, тўнгган ерни туёқлари билан гурсиллатиб тепишарди.

Нўхталари олдинги туянинг эгарига боғланган қатор-қатор туялар, бўйинларини чўзиб, пружинали оёқлари билан юмшоқ босиб олдин жўнаб кетдилар.

Туни бўйи тинмай эсган шамол тонг ёришуви билан бирдан тўхтади. Шарқ томондаги юлдузлар секин-секин йўқола бошлади. Фақат Чўлпон юлдузгина қалқиб бир оз ярқиради-да, олтин лаганнынг чети каби кўринган қуёш ёруғида у ҳам кўзга кўринмай қолди.

Шамол тўхтаб, қуёш қалқиб чиқиши билан полкнинг отлари дадилроқ қадам ташлаётгандай туюларди. Қизил аскарлар бир-бири билан гаплашиб кетдилар.

Чўтир юзли, қисик кўзли Фатҳитдин орқага қараб:

— Бизнинг сув карвони олисда қолди шекилли, кўринмайди,— деди. Унинг ёнида отини эркалаб, ёлини сийпалаб бораётган оқ сочли Ғайфи:

— Чошгоҳгача етиб келсалар, майли эди. Ҳозирча чанқаганимиз йўқ, чанқасак ҳам сувли ердамиз. Мана, қумга киргач, олисда қолиб қийнаб қўймасалар бас,— деди.

Узун юзли Пушкарров Шарқий Бухорода босмачилар билан бўлган урушлардан гапира кетди:

— Шундай, бир куни, бир қишлоқда туриб-

миз, бир ўзбек алмисоқдан қолган омов билан ер ҳайдаётибди, мен унинг олдига бордим, ҳўкизлари ориқ. Мен келгач, ишдан тўхтади. Мен ўзбекча билмас эдим у чоғда, шундай бўлса-да, бир-биримизнинг сиримизни англадик. Мен:

— Нимага ҳўкизларингиз шунча ориқ, ўзлари кичкина,— дедим. У имо-ишора билан:

— Иккита яхши ҳўкизимни босмачилар олиб кетдилар,— деди. Мен:

— Хафа бўлма, қайтариб олиб берамиз,— дедим. Менга нон узатди. Мен, одатни биламанда, егим келмаса ҳам бир чимдим оғзимга солдим. Шу куни кечаси тревога бўлди. Эскадрон тўртга бўлиниб, қишлоқ четига чиқди. Иккинчи взвод отиша бошлади. Биз орқароққа чекиниб турибмиз. Қарасак, бир гала қора молни ўнлаб отлиқ киши ҳайдаб, йўлни кесиб ўтяптилар. Биз, кел, ўраб оламиз, дедик. Кўз юмиб очгунча ўраб олдик. Уларнинг орқасидаги босмачилар иккинчи взвод билан отишиб турган экан. Иккинчи взвод ҳам босмачиларни қуршаб олди. Қирқ бош ҳўкиз, сигирни қўлга туширдик. Босмачилар йигирма киши экан, учтаси қочди, қолганларини тутиб олдик.

Эртасига ўзимиз турган қишлоқнинг босмачилар томонидан талапган деҳқонларига ҳўкиз, от улашдик. Ҳалиги мен сўзлашган деҳқон мени қидириб топди-да, қўлимни ўпди.

— Қўй, тентакмисан, мени хон деб ўйлайсанми,— дейман. Уялиб кетдим. Командир бўлса, хахолаб кулади. Шу куни бутун қишлоқ тўй-томоша қилиб бизни таклиф этишди. Шу деҳқон ҳалигача мени унутмайди, хат ёзиб туради. Мен ҳам ёзаман.

— Деҳқонларни босмачилар жуда эсанкиратиб қўйган экан-да.

— Эсанкиратганда қандоғ, босмачилар, хотин-қизларни олиб кетишар, молларни тортиб олишар эди. Чорва мол деҳқоннинг жони-да.

— Фикримча, босмачиларнинг битмаслиги деҳқонларнинг ўзларига боғлиқ, ўзлари бел боғлаб, бир ёқадан бош чиқариб, курашга отлансалар, босмачилар яқин ҳам йўлай олмас эдилар.

— Қизиқсан-а. Босмачилар қуролли, деҳқонларда қурол йўқ.

— Мана бунда, Хоразмда бутун туркман, ёвмутларда қурол бор, дейишади-ю.

— Етиб боргандан кейин кўрарсан.

Эрталабки соф ҳавода олисдан кўҳна Урганч минораси кўзга чалинди. У борган сари узайгандек баландроқ бўлиб кўринарди. Бир оз юрилгандан кейин қишлоқлар сийраклашди, қум саҳросида уйлари қум босиб кетган, ерлари қовжираб ёрилиб кетган камбағал қишлоқларгина учрар эди.

Кўҳна Урганчга яқинлашганда ўнг ёқдаги бир тепаликда тизилиб турган сув карвони кўринди. Улар тўғри йўл билан қум орқали ўтган эканлар. Командирлар дурбин билан қарадилар. Сигналчи сигнал берди, улар жавоб қайтардилар.

Кўҳна Урганчга етиб борганларида, оқсоқоллар дастурхонда нон кўтариб чиқиб полкни кутиб олдилар.

Етти кундан буён полк қум барханлари орасида юрарди. Етти кундан бери авангард, дозор, разведка каби бўлинмаларга бўлинган

полкка на қишлоқ, на овул ва на бирон жонивор учрарди. Фақат олдинда бораётган разведкачиларгина қумтепалар орасида баъзан кийикларга дуч келиб қолардилар. Улар ҳам қизил аскарларга бошларини кўтариб қараб, озгина турардилар-да, дарров тарқалиб, қум тоғлари орасига кириб йўқолардилар. Ҳар бир аскарый бўлим олдидан борадиган йўл кўрсатувчи бир неча қум тепаликларини ўтарди-да, теварак-атрофга қараб, қайси ер эканлигини чамалаб, йўл кўрсатар эдилар. Урта Осиёга баҳорни эртароқ бошлаб келиб, қорли тоғларнинг кўз ёшини оқизиб, ерга сув берадиган, дарахтларни безайдиган қуёш қум денгизининг бир бурчига яширинди, у ботган тэмонда уфқ қизил алвонга бурканди. Бир неча минутдан сўнг қизиллиги йўқолди, қизғиш қора тусга кира бошлади. Йўл кўрсатувчи ҳануз теварак-атрофга қарарди. Қум зарралари ўйнай бошлаган ёққа тикилиб: «Тунда бўрон бўлади», деди. Унинг орқасидан бораётган Шайдакев билан Кашиф бир-бирларига қараб қўйишди, Шайдакев бундай бўронларни Урта Осиё саҳроларида бир неча марта кўрган, шунинг учун ҳам у Кашифга:

— Бир чуқуроқ жой топиб тунаш керак,— деди. Йўл кўрсатувчидан Кампирқудуқ деган жойгача қанча қолганлигини сўрашди. Йўлбошчи яна теварак-атрофга қаради-да:

— Тўғри, Инонқум орқали чиқсак, эртан нонуштага бориб етармиз, агар ёвмут карвон йўли билан юрсак, пешинга бориб етармиз,— деди.

Кенг қум саҳросини қоронғилик ва сукунат чулғаб олди.

Ғарб томондан секингина эса бошлаган шамол борган сари кучаярди, қумтепалардан қум зарраларини учириб янги дўнғлар ясар ёки тоғларни уярди. Ер билан кўк орасида қуюн ўйнай бошлади. Қоронғи тушиши билан полк тўртга бўлиниб, тунаш учун тўхтади. Туялар чўктирилди. Ҳар туяга юкланган сув олдига қоровул қўйилди. Отларнинг эгарлари олилмади. Фақат ҳар взвод ўзининг отларини ажратиб, навбат билан ем едирди. Кружка билангина берилган сувни ҳар ким ўз оти билан ўртоқлашди.

Бўрон борган сари кучайиб борарди. Шамолга қарши чўктирилган туялар қум бўрони нималигини яхши билардилар. Бири орқасидан иккинчиси туриб шамолга орқаси билан чўкди. Қозиққа бойланган отлар ҳам шамолга орқалари билан туришга тиришдилар.

Йўл кўрсатувчи баландроқ тепага чиқиб, теварак-атрофга қаради-да, шоша-пиша Шайдакев билан Қашиф олдига келди.

— Бу тезгина ўтадиган бўрон эмас. Ахта томондан шўр қумни учириб келтираётибди. Отларнинг, туяларнинг бошларини буркаш керак, қизил аскарлар ҳам бурканиб ётсинлар,— деди. Ўзи чопонини ечиб, чидамли эшагининг бошини чирмаб қўйди.

Қашиф шубҳаланди, йўл кўрсатувчи бу билан бизни босмачиларга тутиб бермоқчимасмикин,— деб ўйлади. Қорақум билан Қизилқумни энига, бўйига кечган Шайдакев:

— Йўқ, ўртоқ Қашиф, у алдамайди, сезяпсанми, бир неча минут ичида лаблар ёрила бошлади, қулоқ шанғиллаяпти, ўзимиз чидаш-

га тиришармиз, лекин қоровулни бир неча минутда алмаштириб туришга тўғри келади,— деди. Бир неча минут ичида отларнинг, туяларнинг устларига ёпқич ташлаб, бошларини чопон, шинель каби нарсалар билан буркадилар.

Қизил аскар Алим ўтган куни қишлоқда отининг ёпқичини йўқотган эди, отининг устига шинель ташлади-да, ўзи нима қилишни билмай йиғламсираб:

— Самаранинг¹ бурнидан қон келяпти,— деди.

Кекса йўл кўрсатувчи тезгина бир пиёла сув олиб отнинг бурнига пуркади. Алимнинг шимини ечтириб олиб отнинг бошини ўраб қўйди.

Ҳар ким юз тубан ётиб, қулоқ, бурун, оғзини сақлашга тиришарди. Алима бошини Кашифнинг қўлтиғи остида тикди.

Шайдакев минут сайин туриб қарар, эскадрон командирларига қоровулларни алмаштириб туришга буюрарди. Қоровуллар қизил аскарларга хос ғайрат билан милтиқни маҳкам ушлаганларича, минг турли ёқимсиз товуш билан гувиллаган аччиқ шамолга орқалари билан турардилар. Уларнинг томоқлари қуриб, овозлари бўғиларди, шу онда бошқалар уларни алмаштирарди.

Вақт ярим кечадан ошган эди. Йўл кўрсатувчи ётган жойидан туриб, тагин турли томонга бурилиб ҳавони ҳидлади. Эгилиб ўтирди-да, бир оздан кейин тагин туриб қаради. Шайдакевлар олдига келиб:

¹ С а м а р а — отнинг номи. (Автор.)

— Бўроннинг шаҳди қайтди, ҳозир қуруқ елгина эсяпти,—деди. Ҳамма бурканиб ётган ўрнидан турди, отларнинг, туяларнинг бошларини ечди. Отлар эркин нафас олиб, пишқирар, силкиниб, устларига қўнган қумларни тўкардилар.

Қоровул олдидаги секрет¹ хавф-хатар борлигини билдирувчи сигнал берди. Олддаги қоровуллар сергакланиб қолди, қўллари затворга ёпишди. Секретдагилар югуришиб келдилар-да, қоровуллар ёнига ётдилар: «Чап томондан ва рўпарадан отлиқлар келяпти»—дедилар.

Тез орада бутун полк туяларни, отларни ўртадаги чуқур ерда қолдириб, тўгарак позиция ишғол қилди.

Тонг ёриша бошлаганда, уч гала отлиқ босмачилар бир нарсалар деб бақариб от чоптириб кела бошладилар. Ундан сўнг бирдан «қий-қий»лаб тўхтадилар. Полк бараварига ўқ узди. Отишма кўп бўлса ўн минут давом этгандир, босмачилар чекиниб қоча бошладилар. Улар ярадорларинигина эмас, ўлганларини ҳам қолдирмасликка тиришар эдилар. Иккинчи эскадрон отга миниб улгурганди, Шайдакевдан буйруқ бўлиши билан, қочишга уринган босмачилар орқасидан от қўйди. Кенг саҳрода пролетариат армиясининг кучли «урра»си янгради. Бир неча минут ичида юзга яқин босмачи қўлга туширилди.

Қуёш чиқиш олдидан, тун бўйи эсган шамол бирдан тўхтади. Ғувиллаган қум бўрони

¹ Секрет — душман келадиган томонга қўйилган уч-тўрт кишилик яширин пост. (Таржимон.)

қизил аскарларнинг «ура!» садоларидан ерга сингиб кетгандай бўлди. Гавдаси узун, ёллари юлиниб битган саксон бош ёвмут оти қизил аскарлар қўлига тушди. Ярадорлари билан ҳаммаси бўлиб бир юзу бир босмачи эгри қиличларини бир жойга уйиб қўйдилар, улардан бири Шайдакевни аввалдан танирди.

— Бўлак командир бўлганда тезгина таслим бўлмасдик. Сенинг овозинг юрагимизга даҳшат солди,— деди у. Ўзи орқа томон қарарди. Шайдакев унинг хушомадгўйлик қилиб, гапни чўзишни истаганини, ўзларига мадад келишини кутганлигини пайқади. Босмачилар ҳаммаси ҳам ёвмутлардан эмасди: қозоқ, қорақалпоқ, ўзбеклар ҳам бор эди. 17-18 ёшлардаги қозоқ йигит ҳеч ким дўқ қилмаса ҳам қўрқувдан дағ-дағ титрар, ўзини четга олишга тиришарди. Ёвмутлар унга кўзлари билан егудай бўлиб қарардилар.

Қизил аскар Вали эгар халтасини ахтариб:

— Ҳозир ҳеч қаёққа қочолмайдилар. Ахир улар одам-ку, ҳаммадан ҳам анави ёш йигитнинг очликдан қийналгани юзидан кўриниб турибди,— деди ва қозоқ йигитга бир тилим нон берди. Қозоқ йигитнинг қўллари қалтирарди. Кўзи така-пука бўлиб қизил аскарларга қарарди.

Кашиф уни бошқалардан ажратиб, бир четга олиб гаплашди. Ундан анча маълумот олди. Полкнинг қачон саҳрога чиқажагини Кўҳна Урганч яқинидаги бир эшоннинг икки муриди бориб Жунаидхонга хабар қилибди. Жунаидхон ўз ҳузурида икки юз отлични қолдириб, бошқаларини учга бўлиб полкка қарши юборган экан. Шу уч қисмнинг бири

ўшалар экан. Қолган иккисидан бири чап томондан келиши, бири полкнинг орқасидан тушиши керак экан. Бироқ Кашиф ёш қозоқ йигитнинг берган маълумотига шубҳа билан қаради.

— Жунаиднинг бутун режаларини у қаёқдан билсин,— деди Шайдакев.

— Яхши, азамат йигит,— деди Кашиф, қозоқ йигитнинг елкасига кучли қўли билан қоқиб қўйиб,— сен доим Жунаидга отлиқ аскар бўлиб хизмат қилганмисан? Йигит бошини сарак-сарак қилди, ранги ўзгарди-да:

— Йўқ,— деди,— мен қўлимга яроғ олган эмасман. Мени бундан икки йил бурун Кенжа деган эшон Жунаидга тортиқ қилиб юборди. Бир ярим йил Жунаидга хизмат қилдим. Бундан йигирма кунча бурун унга қайдандир бир ўзбек болани келтирдилар. У келгач, Жунаид мени ўзининг ясовулбошисига берди. Ана шу ясовулбоши Аннабола деган, мени ўзи билан бирга бу ёққа олиб келган эди,— деб босмачиларнинг бошлиғини кўрсатди.

Кеч кира бошлаган эди. Полк тўртга бўлиниб, тўрт ёқда позиция ишғол қилди. Туялар ўртада, улар қаторида қўллари орқаларига боғланган, оёқлари кишанланган босмачилар ётар эди. Кашиф орқа томондан келишлари кутилган босмачилар ҳужумини қайтаришга тайёр турган эскадронда эди. У, тўртинчи взводнинг чап томонида бошқа қизил аскарлар қаторида окоп қазиб, милтиқ ушлаб ётган Алима олдига келди.

— Сен, Алима, ўқни бекорга сарф қилма. Шошмай нишонга олиб от.

— Хотиржам бўл, Кашиф оға, бекорга

отмайман. Ҳозир мен ҳар бир ўқнинг ишчиларнинг қўли билан ясалганини биламан,— деди Алима.

— Ана кўриндилар,— деди Кашиф. Бирпасда эскадрон командири пулемётни тепаликка ўрнатди. Ростдан ҳам, қумтепалар орасидан келувчи босмачиларнинг бошлари, баъзи-баъзида отлари ҳам кўриниб кетар эди.

Қизил аскарлар милтиқларини ўқладилар. Белларидаги ўқдонларини тайёр қилдилар. Бошларини энгаштирдилар. Кашиф ётди.

Босмачилар билан эскадрон орасида уч-тўрт юз қадам масофа қолди. Кимдир ўнг томондан янглиш ўқ узди. Босмачилар орасидан визиллаб ўтган ўқ уларни сергаклантирди. Улар тарқалиб кетиб, яна тўпландилар. Ақлларида озган кишиларга ўхшаб эскадронга қараб от солдирдилар. Шу орада чап томондан ҳам босмачилар кўринди.

— Прицел икки юз! Босмачиларга, эскадрон, ўт оч.

— Залп.

— Залп.

Биринчи эскадрондаги пулемёт ҳам ишга тушди.

Босмачилар кўр сўна пашша каби ёпирилиб келмоқда эдилар.

Мана, уларнинг бири от устидан йиқилиб тушди. Қайси бири от остида қолди. Қайси бири орқага бурилиб қочишга уринарди-ю, уни кимдир тўхтатарди, у яна полкка қараб чопиб келарди.

Учинчи эскадрон:

— Урра, урра!!— деб ҳужум бошлади.

Эсон қолган босмачилар тумтарақай қоч-

дилар. Ярдорлар йиғиб олинди. Қуёш ботгач, қум саҳрода тагин қора совуқ ҳукм сура бошлади.

Қоронғи тушгач Шайдакев, Кашиф, эскадрон командирлари кенгаш қурдилар: Шайдакев юришни шу билан тамомлаб, қайтиб кетиш кераклигини уқтирди, асирга тушган босмачиларга овқат, сув бериш кераклигини, тез орада овқат ва сувнинг соб бўлажagini айтди. Кашиф, яна бир неча командир, военкомлар Жунаиднинг асосий кучларини тормор қилиш зарур деб туриб олдилар. Шайдакев кўпчиликнинг фикрига қўшилди.

Тагин олға ҳаракат бошланди.

Эскадронлар юришларини давом эттирдилар. Обоз, озиқ-овқат, сув карвони анча орқада қолди.

Тонг қоронғисида яна бўрон кўтарилди. Эскадронлар обоз билан алоқани узмасликка тиришдилар.

Қуёш чиқаётган вақт эди. Узоқдан отлиқ босмачилар кўринди. Улар олдинда борувчи эскадронни қамаб олишга уриниб кўрдилар. Қум уюмлари орасида яна ўқлар визиллай бошлади. Тагин пулемётлар ишга тушди, яна урра ва «қий-қий» деган садолар янгради. Юзма-юз келиб урушишга тўғри келганда бир гала босмачилар отларини чап томоқга буриб қоча бошладилар. Тўртинчи взводнинг бир неча қизил аскарлари уларни қувиб кетди. Шулар орасида бир ярадор қизил аскарнинг отини миниб, унинг ўрнини босган Алима ҳам бор эди.

Қочаётган босмачилар учтадан-тўрттадан бўлиб икки бўлакка ажралдилар, Ғайфи билан Алима уч босмачини қувиб кетди. Қум уюмла-

рини, қумтепаларни, саксовулзорларни босиб ўтишди. Босмачилардан бирининг оти қоқилди, эгаси йиқилиб тушди, у отига минишга уринмай, олдинда келаётган Алимага қараб ўқ ота бошлади. Файфининг оти чарчаганди, у шпор билан ниқтагач, ҳориган от бутун кучини йиғиб сакраб кетди. Лекин қумга ўрганмаган отининг оёқлари сакраган сайин қумга ботарди. Файфи отидан тушиб тизза чўкди, Алимага бир неча ўқ узган босмачини мўлжалга олди. Босмачи ётиб олиб ҳамон отар эди. Алимага унинг бир ўқи тегиб отидан юмалаб тушди. Худди шу вақтда Файфи босмачининг ўзини бир ўқ билан жо-бажо қилди. Қиём пайти яқинлашганда Файфи Алиманинг яраланган ўнг елкасини боғлаб, ўзининг запас сувидан ичирди. Босмачи оти билан Алиманинг отини ўз отининг икки томонига боғлади. Алиманинг эгарини тўғрилади-да, уни кўтариб эгарига ўтқазди. Келган излари билан орқага йўл олдилар. Бир неча юз қадам юрганидан кейин, қумда из қолмаганини кўрдилар. Шамол изларни йўқотиб юборибди. Файфи қуёшга қараб чама-лаб, жануб томон юрди. Баҳор пайти бўлишига қарамасдан, кун ҳамон қизиб, отлар ҳанси-рарди. Томоқ қурир эди. Файфи запас сувдан Алимага оз-оздангина ичириб турди. Фақат бир неча қултумгина сув қолди. Кечадан бери овқат емаган бўлса ҳам, Файфининг иштаҳаси йўқ эди, фақат бир қултум сув бўлса, куч-қувват кирадигандек туюларди. Файфи сувдонига қаради. Унинг кўзи инқиллаб келаётган, томоғи қуриганидан лабларини ялаётган Алимага тушди.

Кеч кириб қум саҳроси устидан сузиб ўта-

ётган қуёш пастга тушди. Ҳаво салқинлана бошлади. Қуёш қум саҳросига яширинишга уринарди, у кундузги ёруғлигини йўқотиб, катта қизил баркашга ўхшаб қолди. Ғайфи, Алимага қарайин деб бурилган эди, қум устидаги узун, ингичка, от шарпаларга кўзи тушди. Уни шубҳа, қўрқув босди, секин овоз билан:

— Алима, қуёш ботяпти. Полкни қандай қилиб топар эканмиз,— деди.

Алима бир неча минут теварак-атрофга қаради-да:

— Отларни ўз ихтиёрларига қўйиш керак, улар ўзлари йўл топадилар,— деди. Қуёш ботди. Рўпарадан қоронғи тун бостириб келарди. Отларни ўз эркига қўйиб кўрдилар. Отлар бир оз боргач, дам у ёққа, дам бу ёққа юра бошладилар. Қоронғи тун. Чурқ этган товуш йўқ.

Алиманинг бадани музлаб, бутун бадани қалтирай бошлади, ёниб турган яраси юрагини сиқиб оғритарди. Улар бирон товуш эшитиш умидида тўхтаб, тинглашиб турдилар. Йўқ, чурқ этган овоз йўқ. Ҳамма ёқ жимжит. Ғайфи юлдузларга қараб йўлни чамалаб кўрди. Осмон очиқ, ана қутб юлдузи, лекин қаёққа, қайси томонга бориш керак? Полк қайси томонда қолиб кетди, бир жойда турардими! Ҳулкар кўк ўртасига келибди. Қоқ ярим кеча бўлганга ўхшайди. Отлар озгина юрадилар-да, оёқларини тираб тўхтаб қоладилар. Бошларини қуйи солиб турадилар. Фақат узун гавдали туркман отигина узун бўйнини буриб, турли ёққа қараб, чуқур нафас олиб қўяди.

Алима борган сайин қувватдан қоларди. У гоҳ иситмалар, гоҳ безгаги тутиб, бадани қалтирарди. Узун киприкли кўзлари юмилиб ке-

тарди. У тўхтаб, ерга ётиб дам олай, деб Ғайфига ёлворар эди.

Сал ўтмай, туркман оти бошини юқори кўтариб бир томонга қаради. Икки марта кишнади ва ўша томонга қараб юриб кетди.

Ғайфи отнинг босмачилар олдига олиб борувидан хавфсираса ҳам, қўрқувини Алимага билдирмади. Узоққа бормаи, Алиманинг оти жонланиб, тез-тез қадам ташлай бошлади.

Мана бирдан икки итнинг вовиллагани эшитилди. Шундаёқ биров: «Ҳайт ҳув, ҳув, ҳувв», деб қичқирди. Бу жойдаги қумда оёқ унча ботмасди. Отларнинг оёқлари қандайдир қуруқ ўт пояларига тегарди. Ҳалиги одам яна қичқирди. Сал ўтмай, гулхан ёқишди. Гуриллаб ёнган олов олдида икки киши, улардан нарироқда қора бир нарса кўрина бошлади. Ана итлар яқин келиб ҳурмоқдалар. Ўт олдидаги кишилар равшан кўриндилар. Уларнинг қўлларида узун таёқ бор эди. Улардан бири Ғайфини кўргач:

— Ҳой, киши, ким эканингни билдирсанг бўлмайдимми? Уғри бўлмасанг, қўноқ бўл!— деди.

Ғайфи отдан тушди. Тўхтаб:

— Биз ўғри ҳам эмасмиз, қўноқ ҳам эмасмиз. Йўлдан адашган кишилармиз,— деди.

Гулхан олдида ўтирганлардан бири қаёққадир кетди. Бири Ғайфининг олдига келиб тўхтади ва қўл узатди.

— Бир бояқишникида, хоҳласангиз, қўноқ бўларсиз,— деди. Отларни етаклаб, гулхан олдига олиб келди. Бу икки қозоқ қўй боқар эканлар. Сал нарида ўтовлари кўриниб турарди.

Ўтовлар орқасида минглаб қўй дам олиб ётарди.

Ғайфи икки оғиз гап билан ўз аҳволини тушунтирди. Чўпонларнинг бири ёши қайтган қозоқ, бири 16—17 яшар ўспирин эди.

Чол Алимани эгардан туширди. Ўтовга ўрин солиб ётқизди, сув ичирди. Отларни қозиққа боғлади. Ўспирин йигит қовоқда сув олиб келди. Ғайфига нон, сув бериб, қоринни тўйғазди, кейин ухлашга ётдилар. Ёши қайтган қозоқ отларга озроқ сув ичирди. Отлар нон ҳиди келган ёққа қарай бошладилар. Чўпон уларга ўзининг эчкисига деб тайёрлаган ем-хашакдан бир оз ажратиб берди.

Эрталаб Ғайфи уйқусидан уйғонганда, ёш чўпон йўқ эди. У қўйларни ҳайдаб кетибди. Ёши қайтган чўпон кичик қозон ёнида гўшт пишириш билан овора эди. Отлар учови уч қозиққа боғлаб қўйилган. Уларнинг кечаги ҳориганлигидан асар қолмаган бўлса-да, қоринлари оч эканлиги билиниб турарди. Алима ўтовда ухларди. Яраланган ўнг елкасини чап қўли билан ушлаб ётар, баъзан уйқисираб сесканиб кетарди. Ғайфи чўпон олдига келаётганда, зўр ола ит унга кўзини олайтириб бурилиб қаради-да, ўтов орқасига бориб ётди.

— Қалай, товарищ, дам олдингми?— деб сўради чўпон.

— Жуда яхши дам олдим, раҳмат, бобо. Сизга дуч келмаганимизда аҳволимиз чатоқ эди.

— Дуч келиб қолдинг-да. Мана, мен шўро меҳмонлар учун гўшт пиширяпман. Ундан сўнг сизларга йўл кўрсатаман,— деди чўпон Алимага қараб.

Гўшт еб, қорин тўйгач, чўпон уларни отларига миндириб, ўзи ёвмут отига миниб олди:

— Юринглар, мен сизларни йўлга солиб юборай, бугун тушда бизнинг овулга бориб етасизлар,— деди. Улар Устюрт чўлига қараб йўл олдилар.

* *
*

Полк ҳар тарафдан бостириб келаётган босмачилар билан узоқ урушди. Охирида босмачилар бир оз чекиниб, отиша бошладилар. Шайдакев билан Кашиф гоҳ у гуруҳ, гоҳ бу гуруҳ олдига борар, сувсизликдан, овқатсизликдан толиққан қизил аскарларга далда берардилар. Бир маҳал қулоқдан-қулоққа ўтиб Шайдакевга хабар келди.

— Пулемётларнинг патронлари соб бўляпти...

— Патрон соб бўляпти...

Атакага боришга отлар чарчаган, қизил аскарлар ҳолдан тойган эди. Орқага чекиниш эса бундан ҳам кўрқинчлироқ.

Олда қизил байроқ, юзга яқин отлиқ кўринди. Уларнинг қизил аскарлар эмаслиги очиқ кўринарди. От устидагиларнинг папоқларининг жуни ҳилпирарди. Шайдакев тўртта қизил аскарни ўзи билан олиб пешвоз чиқди. Ўқ узмай, ҳамон отларни чоптириб келар эдилар. Қизил байроқ тутган отлиқ билан яна бир отлиқ отряддан ажралиб чиқишди. Орада масофа юз қадамча қолганда Шайдакев Мадаминевни таниди. Булар босмачилар билан курашиш учун туркманлардан тузилган кўнгилли отряд эди.

Келиб ҳол-аҳвол сўрашдилар.

Шайдакев уларга аҳволни тушунтиргач, қизиган отларига қамчи босиб, босмачилар устига от қўйдилар.

Қизил аскарларга жон кирди.

Кўп ўтмай қум саҳроси «урра!» садолари билан янгради. Босмачиларнинг кўплари ярадор бўлиб, қолганлари саросимага тушди. Омон қолганлари эса яна қум ичига кириб йўқолдилар.

ГУРЛАН

Гурлан Хивага нисбатан кичик шаҳар. У Амударёга яқин. Ўзи сал чуқурроқ ерда жойлашган. Дарёдан ариқлар чиқарилган. Ҳамма ариқларда сув қуриб қолганда ҳам, Гурлан ариқларидан ҳеч вақт сув аримайди. Ери серҳосил.

Кўчарев Гурлан шаҳрига етиб келмасданоқ бу элнинг халқи Хива ва Хонқа халқига ўхшамаганлигини сеза бошлади. Хива билан Хонқанинг икки-уч жойда ўн таноблаб ерни батракларга эктирадиган, савдо ишлари билан Чоржўй ва Бухоро томонларига борадиган, учраган бир кишига ўзини «камбағал» деб кўрсатишга уринадиган деҳқонларига Гурлан деҳқонлари ўхшамайди. Гурланга яқинлашгач, терлаб-пишиб ариқ қазиётган кенг яғринли, соғлом ёш бир йигит ишидан тўхтаб, очиқ чеҳра билан:

— Йўл бўлсин, ўртоқ,— деб сўрашган эди, Кўчарев севиниб кетди. Тўхтаб у билан сўзлашгиси келди. Кўп ўтмай, гўнг ташиётган

ўрта яшар деҳқонга дуч келди. Кўчарев уни кўриб отининг юришини секинлаштирди:

— Ҳорманг, дайи!— деди. Деҳқон қалин қора сақолини силаб, йирик тишларининг оқини кўрсатиб, илжайди-да:

— Бор бўлинг, йўл бўлсин, ўртоқ,— деди. Аравасидан туширган гўнгини ерга соча бошлади. Кўчарев ундан узоқлашиб бир-икки ариқдан ўтгач, йўлнинг икки томонига текис, қатор қилиб ўтқазилган, куртаклари бўртиб, барг чиқараётган тут, жийда дарахтларини томоша қилиб бораётганида, олдинда хотин-қизлар овози эшитилди. Йўлнинг устида икки деҳқон кўрғони кўринди. Қалин пахса девор билан ўралган бу кўрғонга катта дарвозадан кириларди. Қўрғоннинг офтоб тушган томонида сигир, бузоқ, ҳўкиз, эшаклар қатор боғлаб қўйилган, олдиларига хашак ташланган эди. Қўрғон ёнидаги ҳовузнинг тўрт бурчагида садақайрағочлар қад кўтариб турарди. Ҳовузда сув йўқ, ариқларни қазув ишлари эндигина бошланганди. Ҳовуз ёнида, кун исиб кетганда салқинлаб чой ичиш учун қилинган супада бешта аёл чарх йигириб ўтирарди. Улар кенг кўйлақларининг енгларини шимариб қўйганлар. Бошларига қизил матодан саллача ўраб олганлар, улар Кўчаревга қизиқиб қарадилар. Хива ҳамда Хонқа ёқларида эркаклар, айниқса, фуражка кийган эркаклар пайдо бўлганда қоқила-йиқила қочадиган ўзбек хотин-қизларини кўрган Кўчарев бу аёлларнинг дадил жилмайиб туришларини кўриб қувонди. Уларнинг диққат билан қарашларидан, ё қиёфамда бирон нуқсон бормикин деб ўйлаб, отининг устига, эгарига кўз югуртирди. Кўчарев аёл-

лар олдидан ўтиб кета бошлагач, улардан иккитаси жўр бўлиб, чиройли, ёқимли баланд овоз билан ашула бошладилар:

.
Душманнинг барчаси ўмачадай¹ сўлғай,
Бизнинг гул очилғай, лолазор бўлғай.

Кўчарев отини секин ҳайдаб кетди. Аёлларнинг овозлари баҳорнинг соф ҳавосида Кўчарев қулоғига узоқдан чалинарди.

Ревком раиси Кўчаревни олиб шаҳарни томоша қилдирди. Бошқа шаҳарлардаги каби бунда ҳам тор кўчалар, пахса девор уйлар, шаҳар ўртасида тим, тўрт бурчагида садақайрағоч ўсган ҳовуз ёнида қаландархона бор эди. Ревком раиси билан Кўчарев шаҳарнинг шарқ томонида бир чақирим чамаси узунликдаги сассиқ кўл бўйига келиб қолишди. Ревком раиси:

— Мана бу тоун (чума) касалининг манбаи, — деди. — Ёзда бу кўл янада сасиб кетади, сатҳи бўрсиган пўпанак билан қопланиб, суви кўринмай қолади. Уни кўмиб ташлаш тўғрисида халқ билан маслаҳатлашиб кўрувдим. Камбағаллар рози, аммо бойлар, савдогарлар, муллалар тиш-тирноқлари билан қарши турдилар. Кўл эзгу кўл эмиш. Унинг тубида мингта одамга овқат пиширса етадиган катта тилла қозон бўлиб, унинг ичида Али ботир қўйиб юборган тилла балиқ бор эмиш. Шунақа афсона гапларни тарқатиб юришибди.

¹ У м а ч а — март ойида пишиб, тез қуриб қоладиган қовун. Безгак касали кўпинча шу қовундан бўлади. (Автор.)

Уша балиқ кечаси чиқиб, муаззиннинг хуфтонда айтган азонини тинглаб турганини кўрган эмишлар.

— Ҳозир бўлмаса ҳам, ахир бир кун бу кўл тозаланади, Совет ҳокимияти омон бўлса кўп ишларни қиламиз,— деб қўшиб қўйди Ревком раиси.

Ревком раиси билан Кўчарев шаҳар четидаги илгариги Салимжоновлар заводига келишди. Дарвозадан киришлари билан Ревком раиси:

— Мана бу завод кўп одамга иш берарди. Ҳозир бекор ётибди. Тиклаб олиш даркор,— деди.

Завод қалин, баланд пахса девор билан ихота қилинган, дарвозадан кираверишда, чап томонда завод идораси жойлашган эди. Идора билан бир қаторда илгари ишчилар яшаган казарманинг ойнаси синган тўрт-беш деразаси кўриниб турарди. Майдоннинг ўнг томонида бостирмалар, ҳовлининг тўрида каттагина завод биноси турарди. Бинонинг бир девори ёрилиб кетган, бино олдида иккита маховик ағнаб ётарди. Заводнинг эшиклари ланг очиқ бўлиб, пахта тозалайдиган барабанларини чап босган, баъзи қисмларини кимлардир олиб кетган эди. Тозаланган пахтани тойлаш машинаси сўррайиб турарди. Завод ичкарасига киргач, Кўчарев ҳам, Ревком раиси ҳам анчагина вақт сўз қотмай турдилар. Кўчаревнинг кўзига Самара депоси кўрингандай бўлди. Унда ҳам аҳвол шу хилдамикин, деб сесканиб қўйди. Муштарини қисиб, ичида: «Йўқ, мумкин эмас, бундай аҳволга тушиб қолмаган бўлса керак»,— деди. Ревком раиси илгари Бокуда кўп йиллар мобайнида юкчи бўлиб ишлаган эрон-

лик Аманат, Кўчаревнинг кўнглидаги сўзларини қувватлагандек:

— Мана шуларнинг ҳаммасини ҳам тезроқ тузатиш, ишга тушириш керак эди, деҳқонлар пахта экиптилар. Демак, завод ҳам ишлаши лозим, Хивада заводларни бойларга ижарага бермоқчи эмишлар, деб эшитдим. Бунга йўл қўймаслик керак,— деди.

Кўчарев кучини тўплаб, ўзини босиб олди. Аманатнинг елкасини қоқиб:

— Тўғри, рафиқ Аманат, заводга халқ ўзи хўжайин бўла билиши керак. Ана шунда завод ишга туширилади. Тузатиш машаққатидан чўчиб, заводни хўжайинига қайтиб бериш ярамайди,— деди.

— Илгариги хўжайини бўлган Салимжонова бердинг нима-ю, Мадраим бойга бердинг нима. Алихўжа — Хўжа Али, барибир,— деди Ревком раиси.

Улар қайтдилар. Бозор кўчасидан, гугурт қутисидай кичкина дўконлар олдидан ўтаётди гаплашиб кетишди:

— Бу қутичаларни битириб, катта кооператив магазинлари очиш керак эди.

— Албатта.

— Ишлаш, ишлаш керак, курашмоқ, халққа тушунтирмоқ керак.

— Биринчи галда ерсизлар, қуллар, чоракорлар, кам ерли деҳқонларнинг кўзини очиш керак.

Кечқурун, шаҳар жимжит. Фақат қаердир шаҳар четидаги бир қишлоқда кимдир дўмбира чалиб, қўшиқ айтарди. Унинг овози кечки ҳавони янгратаиб, кичик Гурлан шаҳри оша қишлоқларга, дарё бўйларига тараларди.

Кўчарев билан Ааматжон ош еяётганда ҳам, чой ичаётганда ҳам гаплашиб ўтиришди. Улар «Халқ Шўро Жумҳурияти» нинг ходимларига халқнинг, айниқса, қуйи табақанинг — ерсизларнинг, батракларнинг, кам ерли деҳқонларнинг хон ҳокимиятига қандай қараган бўлсалар, ҳозир ҳам шундай қараётганлари ҳақида гапиришди. Ҳеч нарса ўзгармаганлигини, ҳукумат тепасида ўтирувчиларнинг бутун ишлари «хондан қолган» мол-мулкни тақсимлаб олиб, кўпроқ қоғоз пул босиб чиқаришдан иборат эканлигини тилга олдилар. Аамат деҳқонларнинг, чоракорларнинг норизоликларидан гапирди. У шу ҳақда ёзилган бирталай аризани чиқариб кўрсатди. Энг охирда:

— Мана, бир вилоятдан келган,— деб йигирма уч вараққа ёзилган аризани кўрсатди. Унинг тепасига: «... қишлоқ, элат камбағалларидан Раис жумҳурга ариза», деб ёзилган бўлиб, олтмиш беш қишлоқнинг номлари санаб чиқилган эди. Аризада, жумладан, қуйидаги гаплар бор эди «...бизлар Мадрайимхон замонидан қолган қуллармиз. Мадрайимхон замонида Қулмамат ясовулбоши, Бобоохун карвонбоши, Мадраим ҳоким, Жонбек тўра... ларнинг эшигида юрдик, деҳқони бўлдик. Энди Николай оқ подшо тахтдан туширилди. Унинг ўрнига камбағаллар — Шўролар ҳукумати барпо қилинди. Бизнинг Хоразмда ҳам хон туширилиб, унинг ўрнига Жумҳурият бўлди, деб эшитяпмиз. Шундай бўлгандан сўнг биз камбағалларга ҳам ҳуқуқ берилса-ю, ҳамда шу хон, тўра, ҳоким, бойларнинг ва маҳрамларнинг ер-сувлари бизларга берилса. Бизлар ўша ерларни ҳозир ҳам ҳайдаб экамиз, лекин ҳо-

силини бизга бермайдилар, балки бурунги хўжайинларга, улар бўлмаса, болалари, қариндошларига берадилар, улар бўлмаса, бу вақфери деб эшонлар кўтариб кетадилар. Жумҳурият бўлгандан кейин бизга ҳам тенг ҳуқуқ берилса, ерли, сувли бўлиб, экин экиб, одамдек яшасак. Бизга ҳам назар қилсалар деб илтимос этамиз...» деб қўллар қўйилган, бармоқлар босилган эди. Қўл қўйганлар тўққиз юз олти миш, бармоқ босганлар олти минг нафар одам эди. Кўчаревнинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Минглаб ярим оч, яланғоч ерсизлар унинг олдига келиб тургандай бўлди. Унинг бўйин томирлари бўртиб чиқди. У остки лабини тишлади. Ама т қоғозни ўрай туриб:

— Мана, аҳвол шу, ўртоқ,— дегандан кейингина хижолатдан чиқиб, ўзига келди.

— Ҳа, тўғри. Олдимизда қилинадиган ишлар кўп, омманинг кўзини очиш лозим. Ҳозирги ҳукумат талон-торожчиларнинг, юлғичларнинг бутун кирдикорларини, хиёнатларини ҳалқ олдида фош қилиши зарур,— деди.

Қалин дарвозалар олдида бир неча отнинг туёқ товушлари эшитилди. Бир оздан кейиноқ:

— Ама т эроний, чой дамлансин. Товуқ пиширишни буюр,— деган хириллаган овозлар эшитилди.

Дарвоза очиларкан, йигирма беш отлиқ милиционер, улар кетидан хоннинг от қўшиб юрадиган аравасини судраб, тўрт от кириб келди.

Соябонли, ойнабанд эшикли аравадан «марказий ижроия комитетининг» секретари, собиқ завод эгаси Қанаев тушди. У хондан ва унинг тўраларидан қолишни истамагандан каретада юрар, кийим-боши ҳам улардан қолишмас эди.

Оёғида йилтироқ этник, бошида эрон хонларигина киядиган сур бўрк. У юпқа мовут чакмон, унинг ичидан ҳошияли икки шойи тўн кийиб, қинига тилла югуртирган қилич тақиб олганди. У аравадан тушиши билан Ааматга:

— Қани, Ааматжон афанди, йўл узоқ, қорин очиб қолди, бизга овқат тайёр бўлсин, милиционерларга ҳам палов қилиш керак, отларига ем-беда бериш ҳақида тегншли одамларга буйруқ берилсин,— деди. Уйга кирди. Бунда учратишни кутмаган Кўчаревни кўргач, бир оз ўнғайсизланиб:

— Э-е, ҳарбий одамнинг иши шошилинич... Қаёқдан шамол учирди сизни, Кашиф афа...— деди-ю, сўзини бўлиб, сезиларли истехзо билан,— «ўртоқ»,— деб қўйди. Сўнгра:

— Кўришган эдим,— деб унга қўл узатмасдан, жойига ўтирди.

— Мана, бизлар ҳам шошилинич иш билан келдик. Билсангиз керак, беш кундан кейин шўролар қурултойи бўлади, вакиллар сайлаш учун, оғирлик қилса ҳам ўзим келишга мажбур бўлдим,— деди.

— Бу қандай гап,— деди Кўчарев,— ўзингиз шошилиб турибсиз, уч-тўрт кундагина сайловга тайёрланиб, сайлов ўтказиш осон бўлма-са керак?

— Э, бу халққа бўлаверади-да, барибир ҳеч нарсани тушунмайди улар. Қўл кўтариш учун одам сони бўлса бас.

— Ундай бўлса, Хивадан туриб, фалон нафар вакил одам юборинглар, деб «буйруқ» бериб қўя қолинса бўлар эди-ку.

— Йўқ, ундай қилиш ярамайди. Хивада Мухтор вакил (Полпред) бор ахир. Ҳар

ҳолда унинг олдида расмиятга риоя қилиш керак.

— Ҳалқни алдаш ярамайди. Унинг шу чоқ-қача алданганлиги ҳам етар,— деди Кўчарев. Амант кириб келди. У киргач, Қанаев Кўчарев билан гаплашмагандай, гўё уни танимагандай муомала қилди:

— Амантжон афанди, шу бугун ҳамма қишлоқларингга отчопарларингни жўнат. Ҳар бир қишлоқнинг оқсоқолига бориб айт, халқни тўпласинлар. Вилоят қурултойига ҳар беш юз кишидан бир вакил сайлаб, шу ерга юборсинлар. Вакиллар эртага соат иккига шу ерга етиб келишсин. Бу сенга расмий фармойиш,— деди Қанаев.

Амантжон Кўчаревга қаради. Қулочларини кенг ёзиб:

— Қандай қилсак экан? — деди.— Бизнинг вилоятимизда ўттиз беш қишлоқ бор. Ҳар қишлоқда ўн-ўн беш масжид қавми бор. Масжид қавмларининг ораси беш чақиримдан тортиб икки тош (16 километр) гача келади. Халқ сайлов ҳақида эшитган эмас, сайловни кўрган эмас. Сайлов тартибини билмайди. Шўронинг нималигини билишмайди. Менингча, илгари комиссия тузиб, сайлов ҳақида камида беш-ўн кун тушунтириш ўтказиш керак. Кимлар сайлайди, кимлар сайланади, халққа англатиш керак.

— Йўқ,— деди Қанаев,— бу иш билан овора бўлишдан наф йўқ. Менга Марказий комиссиядан буюрилган. Мен ўзим ҳам комиссия аъзосиман. Ундан кейин, бу ер Хоразм халқ жумҳурияти эканлигини унутмаслик керак. Сен айтган ишларни юз йилдан кейин

қилса бўлади. Сен менинг айтганимни қил,— деди.

— Ихтиёрингиз,— деди Аамат.

Кўчарев ўрнидан туриб, нари-бери юриб:

— Бундан ҳам ошиб тушган авантюристлик бўлмайди, Халқ жумҳурияти бўлса-да, унинг шўро деган номи бор. Шўро асосларини бузувчиларга пролетариат йўл қўймайди. Кўп ўтмай, омма тушуниб олади,— деди. Қўй кўзларини олайтириб ҳақоратомуз назар билан қараган Қанаев билан гапни чўзиб ўтиришни лозим топмади. Ташқарига чиқди. Қанаев унинг кетидан:

— Бузоқнинг югургани сомонхонагача,— деб қўйди. Кашиф дарвозадан чиқаётганида ўнтача оқсоқол келиб, отларидан тушмоқда эдилар.

Қанаев йўлда келаётиб бу оқсоқолларга дарров етиб боринг, деб буюрган экан.

— Ассалому алайкум,— деди Кашиф уларга.

— Салом, афандим, салом,— дейишди оқсоқоллар. Кашиф уларнинг нима иш билан келганликларини сўраган эди, қурултойга вакил сайлаш учун келганликларини айтдилар.

Кашиф асосий қонун — сайлов қонунлари ҳақида ўйлаб турди-да, Ааматжонни чақирди.

— Менга қара, ўртоқ Ааматжон,— деди Кашиф,— қани, биз ҳам ишга киришайлик. Қанаев оқсоқолларни тўплайпти. Биз бўлсак, камбағалларни, қулларни тўплайлик.

— Тўғри гап, ўртоқ Кўчарев. Мен дарров отчопарларни қишлоқларга жўнатаман. Қишлоқдаги батрак, подачи, камбағал деҳқонлар тез йиғилишади. Шаҳар тўғрисида шуни айтиш керакки, Гурланнинг ўзида икки юздап

ошиқ завод ишчиси бор. Қолаверса, косибларни ҳам чақирса бўлади,— деди ва ишга киришиб кетди.

* * *

*

Эртасига қуёш чиқиб кўтарила бошлаганда, Гурлан комитети олдига, эшакларини шаҳарнинг турли бой, дўкондорлар ҳовлисига қўйиб, иккитадан шойи тўн, катта телпак кийган оқсоқоллар тўпланишган эдилар. Баъзилари бешўнтадан бўлиб, ким қачон, қандай катта тўй берибди, кимнинг оти пойгада ўзибди, шулар тўғрисида гаплашардилар. Амаатжоннинг қишлоқларга чиқарган жарчилари, қишлоқ камбағалларига, шаҳар ишчиларига «Қурултойга вакил сайлашга» боринглар, деб жар солиши билан улар ҳам Гурлан шаҳрига тўплана бошладилар. Улар оқсоқолларга ўхшаб отда, эшакда эмас, пиёда келишди. Улар қуёш чиққанга қадар етиб келиш учун шошилиб, терлаб кетгандилар. Терлаган юзларини ўзлари тўқиган сурп кўйлак этаклари билан артишар эди.

— Рўзимат, кеч қолганимиз йўқми?

— Йўқ.

— Қурултойга кимни сайлаймиз?

— Мамат қашшоқни, Мадрим ҳаммолни...

— Исмоил қулни ҳам сайлаш керак.

— Шу пайт Кашиф уларнинг олдига келди.

— Менга қулоқ солинг, ўртоқлар,— деди Кашиф. Батрақлар давра бўлишиб, унинг гапиришини кутдилар. Нарироқда турганлар унинг сўзини эшитиш учун бўйинларини чўзиб қулоқ солдилар. Баъзилари Кашифнинг сўзларини яхшироқ эшитиш учун оғизларини очиб

қулоқларини тутган эдилар.— Сизлар ҳозир қурултойга вакил сайлайсизлар, ана, оқсоқоллар ҳам келибдилар. Хоразмда ҳозирча халқ жумҳурияти бўлса-да, унинг тепасида бойлар, муллалар, эшонлар, илгариги хон маҳрамлари ўтирибдилар. Шу сабабли заводлар ҳам ўз хўжайинлари қўлида; хон, тўра ва бойларнинг ёрлари камбағалларга олиб берилган эмас. Ҳукумат тепасида бойлар ўтираркан, ҳеч қачон ерни бермайдилар. Яқинда қурултой бўлади. Қурултойга сизлар ўзларингиз каби камбағалларни ва завод ишчиларини вакил қилиб юборишларингиз керак. Шундан кейин шўролар ишига, қишлоқлардаги сайловларга бутун халқни қатнаштириш мумкин бўлади. Сизларнинг вазифангиз, қисқача айтганда, мана шундан иборат. Илгариги оқсоқолларнинг, бойларнинг биттасини ҳам вакил қилиб ўтказмаслик керак. Камбағаллардан сайлаш керак,— деди.

— Маъқул.

— Оқсоқоллар сайланмасин...

— Улар бизларга ер-сув бермайдилар.

— Улар бойлар тарафдори...

Партия мактабидан жойларга юборилган курсантлар Хонқа, Янгиариқ, Манғит, Хўжайли, Қўнғирот, Тошовуз, Ҳазорасп, Боғот шаҳарларидан камбағалларни, илгариги қулларни қурултойга бошлаб келган эдилар.

ҚУРУЛТОЙ

Илгариги хон саройларидан бири серҳашам «Нуруллабой» қасридир. Анча йиллар бурун хонлардан бири Нуруллабой деганнинг боғини, ерини, ҳовли-жойини олиб, ўзига сарой

қурдирибди. Боғ ҳам қилдирибди. Сарой катта: хоннинг арзхонаси, маҳрамлари учун алоҳида хоналар, расмий тўртта хотини учун айвон ва улардан иборат катта ҳарамхона, хоннинг ғайри расмий олтмиш олтита хотини, чўрилари, янгалар ва хизматкорлар учун айрим хоналар бўлган. Бунинг устига, сердарахт ва серкўланка боғ ўртасидаги ҳовуз ёнида янги меҳмонхона бор. У европаликлар учун солинган: генераллар ва офицерлар келганларида шу ерда кутиб олганлар. Хон саройи Петрограддаги сернақш подшо саройларидан қолишмасди. Хонлар ўз ҳаётларида подшоларга эргашганлар, саройнинг девор ва шифтларида кўзини қамаштирадиган маржон тошлар билан безалган, чиройли, қимматбаҳо ёғочлардан ясалган шкафлар, қутилар, полдан шифтгача чўзилган кенг гўзал тошойналар, чиройли, ўтиришга ўнғай юмшоқ курсилар, столлар билан жиҳозланган.

Хон ҳайдалгандан кейин бу сарой клуб, мактаб ёки музей қилинган эмасди. Февраль кунларидан сўнг қайиғи қумга ўтирган вақтли ҳукумат тепасига Қеренский чиқиб, Қишки Саройни ўзининг макони қилиб олгани сингари, Хоразмда ҳам хон туширилгандан сўнг тузилган «халқ шўролар ҳукумати» деб аталган ҳукумат шу саройни ўзининг саройи қилиб олди, унинг амалдорлари эса айрим кишиларнинг квартираларини, ичидаги зийнат ва бисоти билан бирга ўзлариники қилиб олдилар. «Нуруллабой» саройининг ҳовлиси, хон давридаги каби тозаланган, супурилган, чиройли бино бўйидаги ҳовузга сув тўлдирилган эди. Ҳовуз атрофига чиройли катта гиламлар тўшалган. Саройнинг ҳовузга қараган айвонида хоннинг

мармар столи ва курсилари тизиб қўйилган. Ҳовуз атрофидаги чиройли мевазор боғда катта-катта чодирлар қурилганди. Қурултой вакиллари учун сал нарида ошхона қурилганди. Ҳурматли китобхон, вакиллар бизнинг ҳозирги совет сайлов маъракасидаги каби сайланиб, шу ерга йиғилган деб ўйламанг. Йўқ, ундай эмас. Сайланган, лекин ким, қандай қилиб сайлаган? Буни қурултойнинг бориши кўрсатади.

Қурултойда вакиллар кўп, беш юздан ортиқ эди. Бурунги Хоразм хонлигининг қайси вилоятида, қайси уезд, районларида қандай ҳокимлар, оқсоқоллар, божмонлар (бозор ижарадорлари) бўлса, ҳаммаси ҳам қурултойда эди. Улар ҳаммаси ҳам қимматбаҳо эгар-жабдуқли зотдор отларга миниб келганлар, бир неча шойи тўн, катта телпак кийиб, гердайн юрадилар. Улар жумҳуриятнинг ҳозирлаган ошини еб, жумҳурият тепасидагилар ваъда қилган совға-сарполарни кутадилар.

Тўққиз ой мобайнида партия мактабида тарбияланиб етиштирилган, ҳозир маҳаллаларда ишлайдиган батраклар биттаси ҳам қолмасдан қурултойга келганлар, ўзлари билан бирга яна жуда кўп батрак ва камбагалларни ҳам эргаштириб келганлар. Уларнинг иши овқат ейиш, чилим чекишдан иборат эмас. Устларида шойи тўнлари йўқ. Партия мактабини тамомлаб чиққанда кийган тужурка, бешмат ҳали ҳам устларида. Улар ҳаммаси ҳам бир чодирга йиғилиб, қурултой очилишидан олдин маслаҳатлашар, Марказий ижроком котиби билан баҳслашар эдилар.

Кашиф билан Ҳасан партия комитетидан чиқиб, вакиллар олдига келишди.

Вакиллар орасида Алимани учратишди. Унинг лазаретдан чиққанига бир ҳафтагина бўлган эди. Алиманинг юмалоқ, мулойим, доим очиқ чеҳрасидан узоқ вақт даволаниб чиққани билиниб турар эди. Уни батрак ва камбағал делегатлар ўраб олишганди, Алима улар билан суҳбатлашар, аҳволларини суриштирарди. Мухтор вакилнинг топшириғига мувофиқ, Алима делегатларнинг фикрларини билиши лозим эди.

Кашиф билан Ҳасан келгач, делегатлар орасида жонланиш тагин кучайди, делегатлар улар олдига тўпланиб кела бошладилар.

Партия мактаби ячейкасининг собиқ секретари, ҳозир райком секретари Рўзмат ҳаммадан илгарий келган эди. У уч кундан буён одамлар билан сўзлашар, маслаҳатлашар, баҳолашарди. У ҳам Кашиф билан Ҳасан олдига келди.

— Хўш, ўртоқлар, қурултой шу бугун очилади. Унда нима ҳақида сўз боради, нима бўлади — биз ҳануз билолганимиз йўқ,— деди. Бошқалар ҳам унинг гапини қувватладилар.

Кашиф кун тартибида нималар борлигини тушунтира бошлади. Жумҳурият раисининг доклади, ер-сув ишлари назоратининг ва Савдо назоратининг докладлари эшитилажагини айтди, докладчиларга қандай саволлар бериш кераклигини курсантларга шипшитди. Партия мактабида ўқиганларнинг юзларида шодлик аломати пайдо бўлиб, чеҳралари очилиб кетди.

Қўлига қамичи ушлаган, қоракўл телпагини чаккасига қўйиб кийган бир вакил келиб:

— Вакил афандилар, қурултой очиляпти, ҳовуз бўйига марҳамат,— деди.

Қурултой вакиллари гиламларга ўтириб олибдилар. Батрақлар ўзлари бир бурчакка тўпланиб ўтирадилар. Хон даврида иккита заводнинг эгаси, ҳозир. Нозирлар шўроси раисининг муовини Қанаев батрақлар орасида Қашиф билан Ҳасанни ва Алимани кўргач, хўмрайиб қўйди. Президиум столига қўйилган қоғозларни ахтара бошлади. Ундан кейин вакилларнинг катта телпак ва шойи тўн кийганлари батрақларга разм солиб, ўзаро нима ҳақидадир шивирлаб олдилар.

Пакана бўйли, пучуқ бурунли, гапирганда сўзини равшан айтолмай, бир сўзни бир неча марта такрорлайдиган жумҳурият бошлиғи Қосим қори қурултойни очди.

Унинг исми Қосим, лақаби қори бўлгандан кейин кимлиги ҳам маълум. Қанаевнинг унга ёзиб берган ёзуви бўйича гапириб, у вакилларни эркаламоқчи, уларни хон саройига кириб ўтиришга муяссар бўлишлари билан табрикламоқчи бўлди.

— Вакил биродарлар,— деди раис жумҳур,— бундан уч йил бурун бу жойда золим хон тўралари ўтирардилар. Ҳозирда эса биз камбағаллар ўтирибмиз. Мен сизларни шу ҳурият билан табрик қиламан. Қурултойнинг рўзномасида...

Шойи тўнликлар чапак чалдилар. Бир-бирлари билан яна шивирлашдилар. Хоннинг вазиридан бири, ҳозир молия нозири ўз ёнидаги Исмоил афандини туртиб:

— Бу Қашиф деганлари тилга тушунмайди шекилли, ҳамон қараб тургани турган,— деб бир кўзини қисиб, қошларини чимириб, лабини тишлаб турган Қашифни кўрсатди.

Қўрилган масалалар: рўза ҳайити муносабати билан маҳкама ходимлари мояналарини икки баравар ошириб бериш, Полвонота мақбарасига, унинг олдидаги сўфилар истиқомат қиладиган корхоналарга электр ўтказиш, фалон нозирга ховли-жой қилиб, уй солиш учун... миллион сўм пул бериш, хондан қолган ерлардан фалон нозирга... таноб ер бериш масаласи кўрилди...

Қурултойга келган батрақлар орасида шовшув бошланди. Пучуқ бурунли раис зўр бериб қўнғироқ чаларди.

Камбағаллар ўртасидан Қўшчон пахмоқлашиб битган телпагини ерга қўйиб, ўрнидан турди-да, қўлини кўтариб:

— Менга сўз беринг,— деди. Унинг сўзи бирин-кетин берилган саволлардан иборат бўлди. У ҳар гал савол берганда чап қўлининг бармоқларини букиб қўярди. Ҳар саволидан кейин докладчига, «сен яхшилаб жавоб бер» дегандай бармоғи билан ишора қиларди. Қўшчоннинг саволлари қўидагилар эди:

— Хонлардан, тўралардан ҳукумат қаромоғига ўтган ерларни хоннинг бурунги маҳрамларига берибсиз. Деҳқонларга қанча ер бердингиз?

— Мояна олиб ишлайдиган маҳкама ходимларига уй солиш учун пул берибсиз. Хон даврида қул бўлиб, уйсиз юрганларга уй солиш учун ёрдам бериш ҳақида қарор чиқармабсиз. Сабаби нима?

— Нима учун вақф ерлар ҳали ҳам имомлар ва эшонлар қўлида?

— Бурунги оқсоқоллар нима сабабдан ҳа-

нuz тўралик қилаётирлар? Шўролар ҳукумати бўлгандан кейин қишлоқларда ҳам шўролар бўлиши лозим эмасми?

— Ҳозирги вақтда ёлғиз Хиванинг ўзида уч мингдан ошиқ текинхўрлар вақф даромадларини еб ётибди, шулар ейдиган даромадлар ҳисобига етим ва камбағал болалар учун интернатлар очса бўлмайдами?

У ўз теварагида ўтирган камбағалларга қаради-да:

— Менинг бошқа саволим йўқ, бўлса бераверишсин,— деб ўрнига ўтирди.

Бой делегатлар ўртасида шов-шув кўтарилди. Яна бир неча одам сўз сўради. Йигирмайигирма бир ёшлардаги узун бўйли, кенг манглайли, қора кўзлари катта-катта, лаблари қалин, қорача бир йигит сўз олиб минбарга чиқди. Шов-шув босилди. Ҳар ким йигитнинг сўзини эшитишга интилар, оғзини очиб, нутқ бошлашини кутар эди.

Қорача йигит бошда сўзини секин, вазмин бошлади. Қисқача қилиб, Россияда Улуғ Октябрь революцияси Коммунистлар партиясининг раҳбарлиги остида ғалаба қозонганлигини, подшо ва помещикларнинг ер-ўрмонлари деҳқонларга берилганлигини, фабрика-заводларнинг капиталистлардан тортиб олинганлигини гапирди. Октябрь учқунин Хоразмга ҳам тушиб, Коммунистлар партиясининг йўл кўрсатиши билан Хоразм хоинининг ағдарилишини айтди. Унинг овози борган сари баландлашаверди. «Халқ шўролар жумҳурияти» тузилгач, эски хон идоралари ўрнига турли назоратлар, маҳкамалар тузилганлигини батафсил гапирди. Бу ер ер-сувнинг ҳали ҳам

бойлар қўлида, заводларнинг ҳануз эгалари ихтиёрида эканлигини, хон ерлари ва вақф ерлар ҳамон аввалги аҳволдагини, ҳукумат тепасидаги одамларнинг хондан қолган мулкни ўзаро тақсимлаб олганларини, ҳафта сайин тўйлар ва зиёфатлар берилаётганлигини бирма-бир гапириб, президиумда ўтирган Марказижроком ва Нозирлар шўроси секретарларининг кўкракларидаги катта тилла соатларининг узун занжирларини, бармоқларидаги ранг-баранг бриллиант кўзли узукларини кўрсатди:

— Ана, кўринглар, секретарларнинг ўзлари ҳам қуруқ қолган эмаслар,— деди. Ҳамма делегатлар секретарларга қаради. Яна шовшув бошланди. Телпагини чаккасига кийган турк офицери ўрнидан сапчиб туриб:

— Афандилар!— деди ва ёш йигитга бармоғи билан таҳдид қилди.— Бу йигит бизим қурултойни бузмоқ истаюр, бизим ҳур элимизда бу каби хулиганин бўлмағи лозим дағил, бан бу брадарин тавқид эдилмағини таклиф эднюрим,— деди.

Яна шовқин кўтарилди. Бой ва оқсоқоллар офицернинг сўзини олқишлаб қарсак чалдилар, «офарин» дедилар. Қамбағаллар оёққа турдилар, уларга уч-тўрт таноб ерли деҳқонлар ҳам қўшилди.

Қурултойда аранг тартиб ўрнатилди. Кечқурун қорача йигит Рўзмат, Қашиф, партия секретари Ҳасан Мухтор вакил билан маслаҳатлашдилар. Кейин фракция мажлисини ўтказдилар. Фракция мажлиси очилиши билан секретарни қурултойга яхши тайёргарлик кўролмаганлиги учун койидилар. Шошмашо-

шарлик билан бўлса ҳам, қурултойни ўтказиш планини тузиб чиқдилар.

Қурултойнинг тўртинчи кунида «Халқ шўролар жумҳурияти» тугатилиб, Социалистик Советлар Жумҳурияти эълон қилинди. Янги қонун, янги конституция тузилди. Тўралар, маҳрамларнинг ўғиллари супурилиб ташланди. Нозирлар батрак ва камбағал деҳқонлардан сайланди.

АЛИМА ЭСКАДРОНДА

Қашиф икки ойдан буён безгак касалига мубтало эди. У ҳар куни эрталаб Алима билан бирга чой ичарди, чойдан кейин икки-уч порошок хинин ютарди-да, кенг манглайи остида нурсизланиб қолган кўзлари билан Алимага қарарди. Алима уни, ҳар куни хизматга боришдан олдин укол қилдиргин, деб қистарди. Юзи заъфарон Қашиф илжайишга тиришар, Алиманинг елкасини қоқиб:

— Ҳечқиси йўқ, Алимахон, оёқдан йиқилиб қолгунча ишлайлик. Узинг биласанки, бу ерда салгина ҳафсаласизлик қилсанг, ташкилотларнинг иши орқага қараб кетади,— деди. У партия комитетига ҳаммадан олдин келарди, бу ерда у вақтинча секретарь эди. У ишлай бошлагандан буён шаҳарда, камбағаллар ва касиблар турадиган маҳаллаларда бир эмас, бир неча ячейкалар тузилди. Ҳозирча ишлари сустроқ бўлса ҳам, ҳар бир ячейка ҳузурида қироатхона ёки клуб бўлар эди. Коммунарларнинг ўринбосарлари, комсомоллар иши фаоллашди. Ячейкалар ўз сафига батракларни, ҳунармандларни, мешкобчиларни, новвойларни

жалб қиларди. Қашиф қишлоқларга ҳам чиқарди, деҳқонлар орасида суҳбат ўтказарди. Уларнинг ҳол-аҳволини сўраганда камбағал деҳқонлар:

— Амдалла¹, жуда соз, ўртоқ. Шўро ҳукумати жуда яхши. Деҳқонларга ер берди. Еримиз бор, энди бизга от, ҳўкиз, плуг, белкурак керак. Ёлғиз ернинг ўзи билан иш битмайди,— деди. Қашиф бу тўғрида кўп ўйларди. Кооператив ходимларини чақириб, қанча ва қандай моллар борлигини билар, белкурак, этик, чой, газмол келтириш, асбоблар ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга ҳаракат қиларди.

Алима эртадан кечгача қизил аскарлар орасида бўларди, у келгандан бери қизил аскарлар ўртасида олиб бориладиган оқартув ишлари жонланиб кетди. Узоқ эллардан келган, маҳаллий шароитга ўрганмаган йигитлар бутунлай ўзгариб кетардилар. Руҳлари кўтарилиб, чеҳралари очилиб, озода кийинадиган бўлиб қолардилар.

Алиманинг эскадронга келганига бир ҳафтадан сал ошганди. У келган куниёқ клубнинг полларини супурди, стулларини артди. Девордаги суратлар, плакатларнинг чангини тозалаб, Ленин бурчагини янада чиройлироқ қилиб безатди, шнорларни жой-жойига илиб қўйди. Столга янги келган газета, журналларни тизиб қўйди. Клуб ёнидаги мактабни кўздан кечириб, қизил аскарларни ўқитганда керак бўладиган ўқиш асбобларини кўздан кечиргач, ҳовлига чиқди. Шу пайт қизил аскарлар отларига қарар эдилар. Баъзилари отларини

¹ Амдалла — алҳамдулчилло. (Таржимон.)

қашлағич билан қашир, баъзилари отларнинг оёқларини кўтариб туёқларини қириб тозаларди. Қенг яғринли, калласи катта Шаҳоб отини қашлаётганда унинг қитиғи келиб типирчилар, тек турмасди.

Алима тез-тез юриб, от қашловчилар олдига келди-да, Гарай олдида тўхтади, бошқа қизил аскарлар уст-бошларини ростлаб, камарларини тўғрилай бошладилар.

Алиманинг эскадронга келиб ишлай бошлаганидан бери қизил аскарлар бутунлай бошқа бўлиб қолдилар. Улар озода кийинишга ҳаракат қилар, этикларини тозалаб турар, уст-бошларига, фуражкаларига чанг қўндирмасдилар. Илгари ҳафта бўйи соқолини олдирмай юрадиган взвод командири Алов ҳар куни соқолини қирарди. Клубга ҳар ким этигини тозалаб кирар, от ёнида, казармада, ошхонада беҳаё сўзларни ишлатилмасди.

— Уртоқ Алима, отни қандай қашлаш кераклигини кўрмоқчи бўлиб келдингми?— деди Гарай. Ўзи бошқа сўз айтолмаганига ўнғайсизлангандай депсинди.

— Ҳа, шундай, ўртоқ Гарай, мен отни жуда яхши кўраман,— деди Алима ва отнинг бошини силади. От юмшоқ, нафис қўлнинг эркалашини сезиб, бурнини Алиманинг кўкрагига ишқарди. Утиб кетаётган эскадрон секретари нима учундир Гарай томонга бурилди. Унинг шинель тугмалари, френчининг юқориги икки тугмаси солинмаган, этигининг қачон тозаланганини билиб бўлмас, тикандек соқоли қирилмаган, бурнига кўк қалам бўёғи текканди. У қоп-қора, ифлос қўлини Алимага узатиб:

— Омонмисан, дўстим Алима,— деди. Алима унинг кафтини кўрсатиб:

— Дўстликка дўстмизу, лекин қўлингни қачон ювганингни билиш қийин, тугмаларинг солинмаган, шинелинг елканга ўхшаб елпиллайди, френчинг ҳам шундай,— деди. Отини қашлаётган Шаҳоб келиб гапга қўшилди, у секретарнинг тозаланмаган этигини кўрсатиб:

— Тумшуғи ёрилиб кетибди,— деди. Секретарь бир Алимага, бир қизил аскарларга қаради, юзи лавлагидай қизарди. Шаҳобнинг гапи алам қилганини яширмоқчи бўлиб:

— Менга ўхшаб кечаси ҳам, кундузи ҳам иш билан банд бўлиб, гоҳ у ёқ, гоҳ бу ёққа чопганингизда, сизники ҳам шундай бўларди,— деди.

— Овқат егани, ухлагани вақт топсангиз керак, ўртоқ Муса,— деди Алима,— шундай бўлгандан кейин, шинель тугмаларини солиш, этик тозалашга ҳам унча кўп вақт керак бўлмас дейман.

— Бу ерда шу алфозда юрса ҳам бўлаверади,— деди Муса. Бурилиб кетмоқчи бўлганида, уни Алима тўхтатди.

— Бизнинг эскадронда одам кўп эмас, фақат ялқовланмаслик керак. Бу ердами, Москвадами, шу алфозда юриб бўлмайди. Ҳаммаси СССР. Шундай экан, унинг ҳамма бурчагида ҳам совет бор, ҳамма жойда ҳам озодалikka риюя қилиш, чаққон, серҳаракат бўлиш лозим.

— Тўғри.

— Жуда ҳам тўғри,— дейишди қизил аскарлар.

— Ундан кейин яна бир масала бор. Биз-

нинг эскадронда анча бой кутубхона бор. Мен келмасдан бурун ҳам китоб олиб ўқирдилар, келганимдан кейин ҳам. Аммо китобхонлар рўйхатида ўртоқ Муса кўринмайди. Баъзан, бўш вақтда кутубхонага ҳам қадам ранжида қилиш керак, ахир.

— Бу ҳам тўғри гап. Бизда кунига икки соат машғулот бўлади, от боқиб, парвариб қилиш учун, бир-икки соат вақт кетади. Қолган вақт бекор ўтяпти,— деди Гарай.

— Бундан кейин китобхон бўлишга ваъда бераман,— деди Муса кета туриб. Ҳар доим «Ғалиябону» куйига хиргойи қилиб юрадиган Бадри унинг кетидан:

— Бурнингги ҳам арт,— деди. Ҳаммалари хахолаб кулишди.

Алима клубга кирганда китоб олиш учун анчагина киши келган эди. Алима ҳаммаси билан сўрашди, уларнинг исм, фамилияларини билиб олди, китобни ўқиган-ўқимаганини суриштирди. Китоб алмаштирувчи ўқишдан олган таассуротини гапириб берарди.

— Хўш, ўртоқ Қодир,— деди Алима, ювош Қодирга,— қандай китоб берай, тарихданми, дарсликданми ё ҳикоя китобинми?

— Майли, қандай китоб бўлса ҳам майли, фақат мен тушунадиган бўлсин. Йўқса, кеча берган: «Ёнбоши билан туради», деган нарсани ўзим ҳам, ўртоқлар билан ҳам бирга ўқиб тушунолмадик. Ёзувчи одам алаҳлаганда гапирган нарсаларни ёзиб олибдими, дейман,— деди.

Китоб бериш тамом бўлди. Клубда репетиция бошланди. Алима иштирок этувчиларга ролларни тақсимлаб берди. Муштумзўр ро-

лини ижро этувчига у гердайиб, ҳаволаниб гапириш кераклигини уқтирар, сўфи ролини ижро қилувчига ҳийлагар, ширин сўз бўлишни ўргатар, ишчи ролини бажарувчига одамга тўғри қараб, қатъий гапириш кераклигини тушунтирарди. Ҳеч ким унинг гапига хафа бўлмасди. Ролларини Алима кўрсатгандек ижро этишга ҳаракат қилар эдилар. Ҳаваскорлар терлаб-пишиб ролларни ўрганишар, Алиманинг «балли» дейишига сазовор бўлиш учун уринар, худди унинг айтганидек қилишга ҳаракат қилардилар. Мана, навбат бошқирд йигити Тўқсонбойга келди. У полк командири Москвадан олиб келган узун мис қўрайини¹ тутган ҳолда, пакана бўйига мос қилиб қисқартирилган шинелда, бошқаларнинг репетиция қилишларини илжайиб томоша қиларди. Унга Алиманинг ўргатиши ҳам ёқимли, ҳам қизиқ туюларди. У қўрай чалишни Алима менга ўргатолмас, деб ўйларди.

— Қани, ўртоқ Тўқсонбой, ўтириб олиб, бир қўрай чалиб юборинг-чи,— деди Алима.

Тўқсонбой жилмайиб ўтирди. Шинель этаги билан тиззаларини ёпди. Мис қўрайнинг бир учини оғзининг бир четига қўйиб, бармоқларини қўрай бўйлаб пастга туширди. Бошда бир неча секунд қўрай чийиллаган ғалати овоз чиқарди. Ҳамма уни тинглай бошлади.

Мана, у кишини ўйлатадиган, шодлантирадиган, кенг далаларни, чаманзорларни, яшил бахмалдай ўрмонли тоғларни эсга туширадиган мунгли куйларни чала бошлади.

¹ Қўрай — бошқирд халқ музыка асбоби. Найга ўхшайди. (Таржимон).

Эскадрондаги қизил аскарларнинг кўпчилиги қоровулликка кетган эди. Эскадронда навбатчилик учун қолган қизил аскарлар, командирлар ўз вазифаларини адо этиб бўлгандилар. Алима келганида баъзилари кўйлаklarини ечиб қўйиб совуқ сув билан ювинар, бошлари, бўйинлари, белларигача баданини ишқаб ювар, баъзилари соқол олар, этик тозалар эдилар.

Алима почтадан олиб келган газета, журналларни қўлтиғига қистирганича казармага кириб келди. Бу ерда каравотлар ипга тизгандай қилиб текис қўйилган. Одевлар озода, пар ёстиқлар тагидан четлари буклаб қўйилган чойшаблар оппоқ бўлиб кўриниб турарди. Кичик болишлар қийшиқроқ қўйилиб, устида озода сочиқлар ётарди. Ялтираган милтиқ, найза, қиличлар пирамидаларга тизиб қўйилганди. Ремонт қилиниб, сувоқдан чиқарилган, оқланган казарманинг деразалари устига девор бўйлаб илинган шиорлар янада ярқираб кўринарди. Четлари қизил алвон билан безатилган пролетар йўлбошчиларининг портретлари қизил аскарлардан хурсанд бўлгандек қараб турар эдилар.

Алима эшик ёнида дуч келган взвод командири билан сўрашгач:

— Шундай яхши, соф, гўзал баҳор ҳавосининг казармага киришини нистамайсизми, деразаларни очмабсизлар?— деди. Командир Аллом атрофига қараб олди-да, қизарганлигини билдирмасликка тиршиб:

— Бугун ҳеч нарсадан кам-кўст тополмас-

сиз деб ўйловдим, яна бўлмади,— деди. Шошилиб деразаларни оча бошлади.

Қўлига чўтка тутган Саттор ташқарида оёғидаги этигини тозалаб, унинг орқа томонига, пошнасига кўз ташлади. Завқи келиб казармага кираркан бир ашулани хиргойи қилиб, эшикни очди-да, ичкарига кирди. Алимани кўриши билан ашулани тўхтатиб, томоғини қирди:

— Омонмисиз, ўртоқ Алима?— деди, чўтка ушлаган қўлини орқасига олиб, чўткасиз қўлини Алимага узатди.

Клубнинг гулзорга қараган айвонида қизил аскарларни тўплаб, Алима баланд овоз билан газета ўқирди, улар қулоқ солиб тинглашар, саволлар беришар, суҳбатлашишарди.

Иш билан банд бўлганиданми ёки бошқа сабабданми, Алима келганидан буён уни кўролмай, қизил аскарларга уни ҳамиша ёмонлаб юрадиган Манша кампир гандираклаб улар олдига кела бошлади. Манша кампир бир командирнинг қайнанаси эди. Алима келмасдан бурун қизил аскарларнинг баъзилари унинг атрофида ўралашиб юрардилар. Қизил аскарларга кампир баъзан булка нон берарди, овулдан эндигина келган ёшларни «яхши кўрарди», уларга насиҳатгўйлик қилиб, «тавфиқли бўлинглар, ота-оналарингизнинг дуосини олинглар, солдатлик хизматида баъзи ёшлар бузилади...» дер эди.

Алима келгандан кейин қизил аскарлардан биронтаси ҳам Манша кампир олдига бормай қўйди. Онда-сонда ҳовлида учраб қолганда «қалайсиз, хола» дебгина ўтиб кетардилар. Шунинг учунми, ёки бошқа бирон сабаб би-

ланми, у Алимани сира ёқтирмасди. Куёви кечқурун дастурхон олдида:

— Алима келгандан буён клуб ишлари жонланиб кетди, қизил аскарлар бутунлай ўзгардилар, клубга илгари мажбуран борар эдилар, ҳозир жон деб борадилар,— деганида Майша кампирнинг ранги ўчиб:

— Айтардиму, куёв, хафа бўласан, сен ҳам бўлмагур гапларни гапираяпсан-да. Клуб ишлари жонланмай ўлсин, унақа комсомолкаларни кўрганда йигитларга жон киради-да. Мана кўрарсан, бир-икки ҳафта ичида қизил аскарларнигина эмас, ўзингни ҳам...— деди.

Сўзини айтиб тугатолмади. Қизи Хадича:

— Ойи!— деб унинг гапини бўлди. Кампир лаб-лунжини осилтириб, ярим ичилган пиёласини нари суриб қўйди. Ўрнидан туриб:

— Сизларга катталарнинг сўзи ёқмайди. Сени туғиб ўстиргандагина мен сенга она эдим, энди керак бўлмай қолдимми, бир оғиз гап айтгани ҳам қўймайсан?— деб бошқа хонага чиқиб кетди. У газета ўқиётганлар олдига келиб туриб олди. Алима бўлса, тўхтамасдан ўқир, аскарлар тинглар эдилар. Майша кампирга ҳеч ким парво қилмади.

Путилов заводининг бу йил қанча трактор ишлаб чиқариши ҳақидаги хабар ўқилгач, Сатор:

— Бу тракторлар билан муштумзўрларни енгса бўлади,— деди. Кейин аскарлар ўзаро суҳбатлаша бошладилар. Майша кампирни кўриб, Алима:

— Омонмисиз, хола, кўринмай қолдингиз, сиз ҳам газета эшитишга ишқибоз экансиз,— деди.

Жаҳли чиққан Маиша кампирга бу гап қаттиқ ботди шекилли, кепчикдай юзи қаҳрли тус олди, осилиб тушган бағбақаси титраб кетди. У Алимага кўзларини қисиб қаради-да:

— Улиб турибман газета деб, фақат газета эшитиш камлик қилиб турувди,— деб бурилиб кетмоқчи бўлганида, Алима:

— Утиринг, газетхонликка тобингиз бўлмаса, мана бу ўртоқлар билан гаплашиб ўтиринг,— деб, бир чеккадан жой кўрсатди. Маиша кампирнинг ранги ўчиб, докадек оқариб кетди. У оғир гавдаси билан тўсатдан бурилиб:

— Тфу,— деди Алима томон тупуриб.— Биз қизлигимизда сен каби йигитларга кўз сузиб, уларга осилмасдик.

Қизил аскарлар кулишдилар. У оғир гавдаси билан семиз ўрдакдай лапанглаб кета бошлади. Қизил аскар Ҳалим унинг кетидан:

— Маиша «хоним» кетмасинлар, ўзим совчи юборарман,— деди. Яна кулишдилар. У орқасига бурилиб қараб қолди. Саттор:

— Эски дунёнинг мой бочкаси,— деди.

Бошқалар:

— Қандай қилиб мой бочкаси бўлсин, квас бочкаси.

— Бочка ҳам, квас ҳам эмас. Командирга ошиқча юк, чала куйган тўнка,— дейишдилар.

КЕНГАШ

Тун ярмидан оққан. Катта хонанинг ичидаги ҳамма стуллар, ҳатто дераза токчалари ҳам банд. Бу ерга ер-сув, кооператив, банк,

савдо, касаба союз ташкилотларида ишловчи коммунистлар йигилган. Бир неча ўзбек, туркман, қорақалпоқ ходимлар чордана қуриб гиламда ўтирибдилар.

Кенгашда ер-сув ишлари ҳақида доклад тинглангач, музокаралар бошланди. Экиладиган ерларнинг кўпи кимлар қўлида, ерсизлар қанча; кам ерлилар қанча, қайси ерларни кимга бериш, ерсизларни ерли, от-уловчи, туяли қилиш, қанча кредит бериш... масалалари муҳокама қилинмоқда эди.

Қашиф раислик қиларди. У музокарала чиқиб сўзлаган ҳар бир кишининг нутқини зўр эътибор билан тинглар, керакли рақамларни дафтарига ёзиб борарди. У кун бўйи ишлаб, соат тўртдан буён кооператив, савдо, ер-сув ишларидаги мутахассисларнинг фикрларини эшитмоқда эди. Унинг безгакдан сарғайган юзи, чуқур чўккан кўзлари ҳорғин, қулоқлари ғувиллаб, мияси ғовлаб турарди.

Кенгаш узоқ давом этди. Ҳар ким ҳар турли маслаҳат берарди. Кенгашнинг охирида Қашиф ўзи сўз олди. Унинг ҳар бир сўзини секретарь ёзиб борди.

— Гапнинг қисқаси шуки,— деди Қашиф нутқини давом эттириб,— экиш бошлангунча кооперация ва Ўзбекторг деҳқонларга зарур бўлган чиг, чой, тамаки, темир, кетмон, белкуррак келтириб бериши лозим. Пахта комитети ҳозирданоқ чигитни ва бўнак пулларни деҳқонларга тарқатиши керак. Аванс пул ва уруғлик чигит тарқатишда кредит ташкилоти ва Қўшчилар союзи»нинг вакиллари актив иштироқ қилишлари зарур. Пахтани ўтган йилда-

ғидай ўзига тўқ деҳқонларгина эмас, балки ўрта ҳол ва камбағал деҳқонлар ҳам экишлари керак. Деҳқонларга деб келтирилган тракторларнинг ременти масаласини ҳозирданоқ ҳал қилиш даркор ва ҳоказо... ва ҳоказо...

Мажлис аҳли маслаҳатни бир жойга қўйиб, кўрилиши лозим бўлган амалий чоралар ҳақида қарор қабул қилишди. Хона тамаки тутуши билан тўлган эди, мажлисдан сўнг ходимлар жойларидан турдилар. Ҳар ким тезроқ уйига кетишга шошилди. Ошиқиб чиқиб кетаётган кооператорга Кашиф:

— Эртага балансингни олиб келишни унутма,— деди.

Ҳамма чиқиб кетишга улгурмаган, Кашиф керакли қоғозларни эскириб, қирилиб кетган портфелига солди-да, хонанинг ўртасига келди. Тўсатдан унинг кўз олди қоронғиланиб кетди, қаршисидаги кишилар унга олисдагидек туюлди. Кўнгли айнигандек бўлди. Бирдан ҳушидан кетди.

УҚИШДА

Кузнинг кейинги ойлари бўлса ҳам, ҳали қор ёққунча йўқ эди. Фақат майда ёмғир ёғиб турарди. Азим шаҳарнинг кўчасидаги текис, силлиқ терилган тошлар ялтирарди. Ёгингарчилик бўлишига қарамасдан, шаҳар серқатнов. Қуёш ботганми, йўқми, билиб бўлмас, паст булутлар шаҳарни қоплаб олган. Аммо янги ҳаёт, янги дунё — социализм қуриш учун бел боғлаган кишилар, биринчи галда ишчилар синфи зўр завод-фабрикалар қур-

ганлар, уларни ҳаракатга келтириш учун, каттакон гилдираклари ва валларни айлантириш учун, шаҳар яқинидаги дарёнинг шиддатли оқимидан фойдаланиб, гидростанция бино қилганлар. Ана шундан чиқадиган электр қуввати машиналарни ҳаракатлантиради, кўчаларни, катта уйларни ёритади. Шаҳар кўчаларида отсиз аравалар, трамвайлар қатнаб туради. Одам қайнаб турган катта кўчанинг бурчагида трамвай тўхтагач, ўтириб келган одамлар вагондан тушдилар-да, кўча бурчагидаги уч қаватли кўк бино томон йўл олдилар. Бинонинг бир эшигида ориқ юзли бир қизил аскар турарди. Қизил аскар кирувчиларнинг қўлидаги кўк билетнинг бир четини йиртарди. Ичкарига кирган одамлар орасида ўзига ярашган кузлик қора пальто, бошига кепка кийган бир қиз қўлидаги билетини қизил аскарга узатди. Уларнинг кўзи кўзига тушди. У беихтиёр:

— Уртоқ Алима?— деб қичқириб юборди. Унинг олдидан ўтиб кетган Алима орқасидан келаётган одамларни боши оша қичқирган кимшини кўриш учун оёқ учида туриб.

— Уртоқ Ҳалим,— деди.

Зал коммунарлар билан лиқ тўлган. Тўрда президиум учун ҳозирланган, усти қизил мовут билан қопланган узун стол турар, зал говур-ғувур. Ҳар ким ўзи ёнидагилар билан сўзлашади.

Нима ҳақида? Қандай яшаши, бола-чақаларнинг эсон-омонлиги, квартира тўғрисидами? Йўқ. Залдагиларнинг ҳаммаси ҳам бир масала ҳақида, партиянинг XV съезди қарорлари, партия ишлари, амалга ошириши ло-

зим бўлган вазифалар ҳақида сўзлашадилар, у қарорларни амалга ошириш тўғрисида фикр юритадилар. Съезддан яқинда қайтган губком секретарининг докладини кутадилар.

Стол ёнига узун қўнжли этик кийган, пака-на бўйли, мулойим юзли бир киши келди. Кичкина қўнғироқни олиб чалди. Зал жим бўлгач, яна бир неча киши дадил қадам ташлаб стол ёнидан жой олди.

Урта бўйли, қора мўйловли, қорачадан келган секретарь кичик столга блокнотини очиб қўйди-да, босиқ овоз билан XV съезднинг қилган ишлари ҳақида маъруза қилмоқчи эканини айтди. Залда олқишлар янгради. Докладчининг сўзлари оддий, ҳар бир масалани қисқача, тушунарли қилиб гапириб, съезднинг қарорларини амалга ошириш йўлларини кўрсатиб берарди. Коммунарлар — турли завод-фабрика, пристань, муассаса, ўқув юртларидан келган активлар чарчаш нима эканини билмайдилар. Доклад давом этган сари уларда эшитиш ҳаваси орта борарди. Улар, коммунарлар, Ленин партиясининг миллион-миллион ленинчилари юборган вакиллари ҳал қилинган масалаларни, съезд қарорларини, съездда бўлган секретарь оғзидан эшитиб, хотираларида сақлаб қолар эдилар. Докладчи айрим масалаларга якун ясаганида, партия аъзолари руҳланиб, ғайратланиб кетар эдилар. Мана докладчи нутқига якун ясай бошлади. Руҳланиб кетган партиялилар чидаб ўтиролмай, доклад тамом бўлмасдан олдин ўрниларидан турдилар. Залда олқишлар, «Ура» садолари янгради.

* * *

*

Алима самоварга тараша ташлаб киргач, Қашиф шахмат тахтасини олиб қўйиб:

— Қани, Алима, чой қайнагунча бир партия ўйнаб олайлик. Кейин чой ичиб, дарс тайёрлаймиз,— деди. Рўпарама-рўпара ўтириб шахмат ўйнай бошладилар. Алима асп юриш қилиб:

— Биласанми, Қашиф, миямга бир фикр келди,— деди шаҳло кўзлари билан Қашифга қараб.

— Нима гап, қани, эшитайлик.

— Шу ёз таътил вақтида бирон жойга практикага бориш керак. Шунда келаси йили Қомвузни тамомлагандан кейин иш бошлаб юбориш осонроқ бўлади.

— Худди кўнглимдагини айтдинг, Алима, мен ҳам шу ҳақда ўйлаб юрувдим. Қаерга борсак экан? Гарде,— деди Қашиф. Алима гарделикдан чиққач, бир оз шахмат доналарига қараб турди-да:

— Хоразмга борсакмикин дейман. Ишчи район бўлмаса ҳам, яхши жой-ку. Ҳозир бирмунча ривож топиб, олға қараб қадам ташлаган чиқар. Унда ҳали иш кўп,— деди.

Улар ёзда Хоразмга боришга қарор қилдилар.

ЯНГИ ЎЛКА

Эрталаб соат бешда Алима билан Қашиф Чоржўй аэродромида эдилар. Кечқурун Қашиф Добролют ётоқхонасида Хоразмдаги аҳволни у ерда ишлаётган бир коммунистдан

сўраб суриштирди. Лекин нима учундир унинг сўзларига ишонгиси келмасди.

Икки Юнкерс самолёт бир маҳалда учиши керак эди. Уларнинг моторлари ишлаб турарди. Пропеллерлар бир маромда айланарди. Бортмеханик самолётни текширмоқда эди. Ана учувчи Ивановлар ҳам келяпти. Улар ёз бўлишига қарамай, ҳавонинг ўзгаришини назарда тутиб, одатдаги кийимлари устидан шамол ўтказмайдиган комбинезон кийиб олганлар. Алиманинг аэропланга биринчи марта тушиши эди. Унинг юраги ўйнар, ўзини қандайдир оғир ҳис қиларди.

Уларни аэропланга чиқардилар. Бир аэропланда Кашиф билан Алима — фақат иккита пассажир ўтирар, қолган икки ўринга почта-газета, журнал, хатлар ортилган. Учувчи Иванов ўз жойига кириб ўтиргач, бортмеханик ҳам кўзойнагини тақиб, учувчи ёнига —ўз ўрнига ўтирди.

Пропеллернинг айланиши кучайди. Бир неча секунд ичида аэроплан атрофини чанг-тўзон қоплади, бўрон кўтарилди. Аэроплан анча ергача чопиб бориб осмонга кўтарилди. Алима деразадан қараганида Амударё уларнинг остида кўринарди. Дарё бўйидаги қумлоқ ерлар, шоликорликлар орасидаги сон-саноксиз ариқлар қоғоз устидаги катак чизиқларни эслатарди. Мана, аэроплан дарёни ўтиб баланд қум тоғлари устидан учиб боради. Бир томонда дарё, иккинчи томонда уфққа туташган Қизилқум саҳроси. Қум денгизи билан осмон бирга қўшилган жойдан, катта олтин лаганга ўхшаб, қуёш чиқди.

Унинг нурлари энг аввал аэроплан дераза-

ларн орқали Алима билан Қашиф устига тушди. Алима шодлигидан ўзини йўқотиб Қашифга мурожаат қилди:

— Қарагин, қарагин, Қашиф,— деди. Унинг сўзларини мотор товуши босиб кетди. Алима унинг чап қўлини қисиб, кўтарилаётган қуёшни кўрсатмоқда эди.

Юнкерс Илйиқдан ўтгач, яна дарёнинг чап томонидаги Қорақум саҳроси устидан уча бошлади. Унг томондаги кенг, бўтана сувли Амударё буралиб-буралиб оқадиган жилғадек бўлиб кўринарди. Унинг нариги томонидаги Илйиқ, ундан берироқда Қобоқли кўринарди. Қобоқли Кўчаревнинг хотирасида маҳкам сақланганди. У илгарироқ, бундан тўрт-беш йил бурун Амударё қайиқчиларини, мусофирларини талайдиган босмачилар уяси эди. Кўчарев Питнакдаги босмачиларни қувиб, уларнинг изидан Дарғанотага, ундан кейин Қобоқлига келганини, бу ердаги жангларни, босмачиларнинг мағлуб бўлганликларини, асир тушганлар орасида икки рус, бир татар босмачи бўлганлигини, синчиклаб сўроқ қилгач, уларнинг учаласи ҳам собиқ жандарм эканликларини ўйлаб бораётганида, Юнкерс баланд, юмалоқ қум тепаликлар устида учиб борар, сувда яйраб сузган балиқ сингари, гоҳ қиялаб пастроққа тушар, гоҳ юқорига чиқиб, ҳавонинг зичроқ қатламини ахтарарди. Унг ёқда бепаён қум саҳроси. Сўл ёқда ҳамон дарё бўлиб, уч-тўрт пуд юк ортган қайиқлар, баҳорда қор сувларидан ҳосил бўлган йилғачаларда болаларнинг гугурт қутисидан ясаган қайиқчаларидай кичкина кўринарди.

Учувчи бортмеханикка бир нималар деди,

механик розилик билдириб, бош ирғади. Аэроплан дарё томон бурила бошлади. Кўп ўтмай, дарёнинг чап томонида узоқдан тўқайга ўхшаган дарахтзор, шоликор воҳа ва қишлоқ кўринди. Юнкерс дарёнинг сўл томонидан учади. Бир неча минут ичида Дарғанота шаҳри устидан ўтиб, қийшайиб бурила бошлади. Бир қанотини пастроқ, иккинчисини юқорироқ қилиб Дарғанота аэродромига қўниш пайтида аэроплан Алимага бир вақт эрта билан каптарларнинг шу хилда уй устида доира ясаб айланиб қўнишларини хотирлатди. Кенг, текис аэродромга қўниш юнкерс учун қийин бўлмади. У, Термиз, Душанба аэродромлари устида қўнишга тайёрланиб, эҳтиётдан уч-тўрт марта айланарди, ҳозир бир айланди-да, қиялаб пасайди, ҳавода дам олган ғилдираклари ерга тегиб, бир неча метр юргач, тўхтади. Моторни ўчирмадилар. У бир текисда айланиб турди. Кашиф билан Алима аэропландан тушаётганларида, кенг майдоннинг шаҳар томондаги уйлар, омборлар томонидан ўрта бўйли киши югуриб келди. У аэродром бошлиғи Избосар эди. Избосар Кашифни кўриши билан уни кутиб турган механик олдига бормасдан бирдан тўхтаб, бир қадам орқага чекинди, қўлидаги чўгирмаси ерга тушиб кетди.

— Иби, нима гап ўзи, ўртоқ Кўчаревку? — деб юборди ва кела солиб Кўчаревни қучоқлади. Ўзбек одатига мувофиқ, уч марта қучоқлашиб кўришдилар. Кутилмаганда қадрдон ўртоғига дуч келиши Избосарни ҳаяжонлантириб юборди. Юнкерс Алима билан Кўчаревни олиб, икки-уч минутдан кейин яна учиб кетишини билса-да, у ҳамон сўрашар,

саволлар берарди. Маошини берган механикка ҳам, ведомостга ҳам қарамасдан, кўзлари Кўчарев билан Алимада бўлган ҳолда ведомостга эгри-бугри имзо чекарди.

— Мана, ўртоқ Кўчарев, бизнинг тутган йўлимиз тўғри йўл бўлган, ҳозир ишларни эп-лаштириб олдик, илгари босмачилардан қутулолмаган Дарғанотада ҳозир аэродром, аэропланлар қўнади, дарё бўйида пароходлар тўхташади. Дарған шаҳари ўсди, катта-катта уйлар солинди. Бир вақтлар қиш куни бизнинг эскадрон турган хароба уйларни тузатиб клуб, унинг ёнига катта мактаб биноси солдик,— деди. Ўзи бир қўли билан шаҳарни кўрсатди:— Эсингда бордир, бир куни Ёмудбой бўйида босмачилар билан тўқнашган эдик, бизда иккита-учтадан патрон қолган эди. Сен «Ура» деб олдинга ташландинг. Биз сенинг кетингдан бориб босмачиларни қочирдик. Ана шу ариқни яхшилаб қазитдик, ҳозир унда сув сероб. Унинг этагига камбағал деҳқонларни кўчириб олиб келиб, колхоз ташкил қилдик. Ерни трактор билан ҳайдайдилар, ғўза экадилар,— деди.

Механик Кўчаревга:

— Аэропланга чиқинг, ўртоқлар, кўтариламиз,— деганда, Избосар шошилиб, яна бир нима деяётган эди, қаттиқ айланган пропеллернинг товушидан Кўчарев уни эшитолмади.

Юнкерс бир минутда кўтарилиб, ҳавони ёриб учаётганида, Избосар ҳамон қўлини Кўчаревларга силкирди. Ердан икки минг икки юз метр баландга кўтарилиб, тебранмай, бир текис учаётган Юнкерс деразаларидан олисолис жойлар кўринарди, кўринарди-ю, бирпасда орқада қолиб кетарди. Ана дарёнинг ўнг

томонидаги икки баланд тоғ тепасига солинган Қизқалъа билан Йигитқалъа харобалари ётибди. Ана кенг дарёнинг суви қисилиб ўтадиган «Дулдулотлаган». Алима билан Кўчарев бу ер билан боғлиқ бўлган афсоналарни эслаб ҳам улгуролмадилар, у орқада қолиб кетди. Қайиқчиларни ҳамиша хавотирликка соладиган Туямўюн, ундан кейин Ҳазорасп, ундан ўтгач, тўқайзорлар кўринди. Совет Иттифоқининг энг эркин тўқайзорларида ёзни ўтказиб, унда бола очадиган қушлар, қиш келгач, қорсиз, қишсиз Ўрта Осиё чўлларидаги кўлларга йиғиладилар. Хивадан беш тош масофадаги Боготдан ўтганда Хиванинг тўзган миноралари ва беш-олти юз йил ўсиб шохлаб кетган, серкўланка оромбахш садақайрағочлар кўрина бошлади.

Совет Иттифоқи лочини бўлган аэроплан бир кунлик йўлни бир неча минутда босади. Кўчарев билан Алима деразадан қараб илгари босмачилар билан урушган жойларни, Советларга сайлов ўтказган қишлоқларни кўриб, бўлган воқеаларни хотирлашга улгурмасдан, Юнкерс пасая бошлади. Хива, унинг қўрғони, заводлари, баланд радиомачталар, Палвонёп ариғидан келган юк қайиқлари аэроплан остидан кўзга чалинди. Аэродромдан, станция ёнидан қорамтир тутун кўтариларди. У ерга қўниш учун аэропланга берилган сигнал эди. Бир-икки минут ичида Юнкерс Хива устидан айланди-да, пасайиб шаҳар ташқарисидаги аэродромга қўнди ва станция олдига юриб келди.

Хива эски номини сақлаб қолган бўлса-да, лекин ички ва ташқи қиёфаси ўзгариб, мозор-

лари, минглаб катта-кичик дўконлари, илгари бутун иши ит, хўроз уриштириш, варрак учришдан иборат бўлган бекорчилари, тор кўчаларда ерга қараб «виқор» билан юрадиган мурид, эшон, домлалари, ҳар қадамда учрайдиган ит ёки мушук ўлимтиклари, ачиб-сасиб ётган бозор майдонларидан асар қолмабди. Илгари кўчаларда жонли шарпа каби паранжида юрадиган, эркакларга учраганда узоқдан бурилиб ўтадиган аёллар камайибди. Эски бинолар ўрнига қўрғон ташқарисида кўчага қараган катта деразали чиройли уйлар тушибди. Катта-кичик дўконлар ўрнини темирчилик, дурадгорлик, этикдўзлик, заргарлик, дўппидўзлик артеллари, кооперация ва Ўзбекторгнинг магазинлари эгаллабди. Ит уриштириб юрадиган болалар ўрнини трусик ва гимнастёрка кийган, қизил галстукли пионерлар, пухта, озода кийинган, очиқ юзли, қора сочини ўттиз кокил қилиб ўрган, очиқ чехралли, кўзларида ёшлик ғурури чақнаб турган комсомолкалар, хотин-қизлар ишғол қилибди.

Кўчарев билан Алима аэродромга йўловчиларни олиб кетиш учун келган аравакашларнинг аравасига тушмасдан, шаҳарни томоша қилиб, пиёда боришга жазм қилдилар.

Қўрғоннинг Хонқа дарвозасидан кираверишдаги бозор майдони тозаланибди. Илгари кўмир, ўтин бозоридаги ботқоқликлар қуритилибди, кенг майдон ўртасига, чиройлик қилиб трибуна ўрнатилибди. Шаҳарнинг бозор кўчалари илгаригидай тор бўлса-да, лекин текисланибди, бурунгидай ифлос эмасди. Уйларнинг кўча томонидаги деворларини тешиб,

дераза очилибди. Мана эски шаҳар. Унинг қўрғони аввалгича турибди. Аммо ичкари томони ўзгариб кетибди. Илгариги майда дўконлар йўқ, уларнинг бир нечасини бирга қўшиб, кооператив, Ўзбекторг, артель дўконлари қилибдилар. Шу жойдан катта-катта мадрасалар бошланарди. Уларнинг ишга ярамайдиганлари бекитилибди, деворлари, мушук кемиргандай, емирила бошлабди. Ана Оллоқулихон саройи. У ҳозир музей. Унинг ёнидаёқ Кўҳна арк бор. Унинг баланд, қалин қўрғон девори тешилган — дарвоза, эшик қилинган ичкарисидаги биноларга яхши деразалар, эшиклар қурилган, хоналарга ажратилган. У ҳозир шаҳар амбулаторияси. Амбулатория олдида қишлоқдан келган касалларнинг бири ичкари кириб, бири ташқари чиқиб турарди. Унинг рўпарасида Мадаминхон мадрасаси, олдида хонга қаршилиқ кўрсатган кишиларни сўядиган чуқур бор эди, ҳозир у чуқур кўмиб ташланиб, ўрнига боғ қилинибди. Илгариги вақтларга ўхшаб, мадрасага домлалар кириб-чиқиб турмайдилар. Мадраса дарвозасида қоровул (соқчи) турибди. Дарвозанинг тепасига «Хоразм ахлоқ тузатиш уйи» деб ёзилган вивеска осиб қўйилган. Унинг ёнидаги улкан мадраса — ҳозир иккинчи босқич мактаб, унинг атрофидаги биноларда пионерлар клуби, маориф уйи, район хотин-қизлар клуби жойлашган.

Шаҳар марказига етиб келганда Кўчарев билан Алимага бир неча коммунист, комсомолка, ўқитувчилар учради, улар билан кўришдилар. Улар билан бирга юрдилар. Кўча тор бўлса ҳам, икки четига гишт теришиб,

тротуарлар ясалган, деворларга кино, театр, йиғилиш бўлишини билдирувчи афиша ва эълонлар ёпиштирилган эди. Тўда-тўда пионерлар учрарди. Ёшлар илгариги каби икки кило оғирлигидаги чўгирма эмас, балки ихчам бўрк, фуражка, шляпа кийгандилар. Булар Кўчарев билан Алимага қувонч бағишларди.

Бутунлай ўзгариб кетган кўчалар бўйлаб, улар Нуруллабой саройига бориб етишди. Унинг олдида илгаригидек даҳшат соладиган сукунат ҳукм сурмас, рўпарада кооператив дўконлари, Деҳқонлар уйи, катта театр, китоб магзини, артель бор.

Нуруллабой саройининг қалин, катта дарвозалари олиб ташланиб, бир дарвоза қурилибди. Сарой олдидаги катта дарахтлар орасидаги бўш жойга, унча катта бўлмаса-да, Владимир Ильичнинг чиройли ва ихчам ҳайкали қўйилибди. Бурунги саройининг серҳашам зали кутубхона, профсоюз клуби қилинибди. Бошқа хоналарида округ ижрокоми, округ партия комитети жойлашганди. Иш булоқдай қайнарди: бюро мажлиси, комиссиялар йиғилиши, кенгаш, президиум мажлислари...

Кўчарев ва Алима Нуруллабой саройидан чиққанларида, Урганчдан келган автомобиль дарвоза олтига келиб тўхтади. Машинадан пассажирлар бирин-кетин туша бошладилар. Улардан бири Кўчаревларга қараб турди-да, югуриб келиб, аввал Кўчарев билан, кейин Алима билан қучоқлашиб кўришди. У Рўздат эди. Урганчда тўқувчилар союзининг раиси бўлиб ишлар экан.

Бутун кеч ўртоқлар билан учрашиш, суҳбатлашиш билан ўтди.

Округда ўндан ортиқ пахта, кўн, ёғ, совун, конфет, лимонад заводлари ишларди. Уларда илгариги батраклар, ерсизлар, қуллар завком ва партиячейка раҳбари бўлиб ишлардилар. Пахта заводлари СССР даги кўпгина тўқимачилик фабрикаларига оқ олтин юбориб турар эдилар.

Урганч, Хива, Гурлан, Хоразм районларида ерсиз деҳқонлар ва батраклар уюштирилган, улар колхоз, артель бўлиб, экин экишарди. Қишлоқ хўжалик кооперацияси, пахта кооперацияси деҳқонларнинг деярли ҳаммасини ўз ичига олган эди.

Бурунги хон, тўра, маҳрам ва бекларнинг ерлари деҳқонларга берилган, у ерларда ҳозир колхоз, артель, пахта комитети тракторлари ер ҳайдардилар. Далаларга сув насослар билан чиқариларди.

Мадрайимбойнинг мулки қишлоқ-деҳқон мактабига, Исломхўжа вазирнинг боғи ва саройи қишлоқ хўжалик техникумига берилибди.

Карвонбошининг саройида педагогика техникуми, Тоза маҳрамнинг ҳовли-жойида хотин-қизлар техникуми, девонбегиникида партия мактаби жойлашибди. Кўпгина бинолар биринчи ва иккинчи мактаблар, интернат, болалар яслиси, болалар ўчоғи, болалар боқчаси, кутубхона, клубларга берилибди.

Урганч марказидаги Тошқин авлиё мазори текисланиб, унинг ўрнига шаҳар боғи ва кино тушибди. Унинг рўпарасидаги Салимжонов — бой уйида клуб очилибди.

Гурлан шаҳари ўртасидаги ботқоқлик кўл кўмилиб, ўрнига кағта, чиройли касалхона биноти солинибди, радио мачталари ўрнатилибди...

Кўчарев округ партия комитетида, Алима эса хотин-қизлар ўртасида ишлаган икки ой мобайнида, улар бурунги Хоразмнинг танимаслик даражада ўсган ва ўзгарганлигини, советларнинг мустақкамланганлигини партиянинг тўғри раҳбарлиги туфайли ишчи-деҳқон оммасининг турмуши яхшиланганлигини кўрдилар.

Пахта майдонлари кенгайиб, маҳсулот урушдан илгаригидан бир неча мартаба ошган, мактаб ва касалхоналар кўпайган.

Босмачилик битиб кетган. Камбағаллардан ёш ходимлар етишганди. Бурун уйидан ташқарига чиқолмайдиган ўзбек хотин-қизлари делегатка бўлиб сайланардилар, судда, ер идораларида, заводларда ишлардилар.

Кураш ҳамон давом этарди.

Муштумзўрлар бутун кучлари билан қаршилик кўрсатардилар.

Мулла ва эшонлар занг ва пўпанак босган «шариат»лари билан ўсиб, ривожланиб бораётган элнинг тараққиёт ғилдирагининг айланишига халал бермоқчи бўлардилар. Лекин мамлакат ўсарди, олға борарди, ўсганда ҳам бурунги чўгирма, кунига икки сажин ер ҳайдайдиган ооч ёрдами билан эмас, балки машина, завод, трактор ёрдами билан ўсарди. Пролетариат қўли билан ишланган маҳкам маховик, тарих ғилдирагини, занглаб ва кўкариб кетган «шариат» тўхтата олмасди, улар эскилик қолдиқларини синдириб, емириб олға борадилар, социализм қуришга хизмат этадилар, чунки улар партия раҳбарлиги остида социализм қураётган пролетариат ва камбағал деҳқонлар қўлидадир.

ЮҚОРИ ҚЎТАРИЛ, ОКТЯБРЬ ЛОЧИНИ!

Қуёш қизариб чиқиб найза бўйи кўтарилганда, Кўчаревлар аэродромда, аэропланнинг келишини кутардилар. Илгари биргаликда ишлаган, курашган, совет ҳокимиятини ўрнатган, хонлик даврининг сарқитлари — феодалларни тугатган, завод қурган, босмачилар билан курашган ходимлар, партия аъзолари уларни узатгани келдилар.

Улар Комвузни тамомлагач, Кўчаревларнинг Хоразмга ишга келишларини илтимос қилар, хат ёзиб туришга ваъда берардилар.

Аэродром бошлиғи чиқиб осмонга қарадида:

— Ана, келяпти,— деди.

Чуқурчага мазут қуйиб, ўт ёқди. Қора тун кўтарилди. Шу чоқ аэроплан Хива устида айланиб, аэродромга қўниш учун пастлаб келмоқда эди.

Комсомолка Фотима унга қараб:

— Ой, қанотингдан айланайин, Октябрь лочини, — деди.

Механик билан учувчи нонушта қилиб, чой ичиб бўлганларича, Кўчаревларни кузатгани келганлар хушчақчақлашдилар. Ана Қурбон бир қўли билан Кўчарев, иккинчи қўли билан Алиманинг қўлини ушлади. Бoshқалар уларни ўраб олдилар. Қурбон Кўчарев ва Алиманинг кўзларига ўткир кўзлари билан тикилиб:

— Бир гап сўрасам, хафа бўлмайсизларми?— деди.

— Йўқ, — дедилар Кўчаревлар.

— Биз сизларни анчадан буён биламиз,

чунки бирга ишладик, бирга курашдик, бирга советларни туздик, — деди Қурбон.

— У ҳақда сўз бўлиши мумкин эмас.

— Аммо бир масала бизга равшан эмас, — деди Қурбон.— Сиз бирга ишладингиз. Юртимизни хон зулмидан, босмачи ва бойлар панжасидан қутқариш учун олиб борган курашимизда бизга катта ёрдам қилдингиз. Яна Хоразмга бирга келибсиз. Бирингиз ака, бирингиз сингил... Қай маҳалгача шу хил яшаш мумкин?

— Ҳа, биз ажралмас ўртоқлармиз, — деди Алима.

— Бас, шундай экан, — деди Қурбон, — сизнинг янада қалинроқ ўртоқ, тагин ҳам яқинроқ дўст бўлишингизни истардик!

— Ҳа, янада қалинроқ дўст бўлишларини тилардик!

— Социализм қуриш йўлида биргалашиб ишлашларингиз учун бир ёстиққа бош қўйишингизни истардик! — дейишдилар.

— Сизни узатиб қўйган кунимиз унутилмайдиган шодлик куни бўлсин, — деди Қурбон, Кўчарев билан Алиманинг қўлларини бирга қўшиб.

— Ҳа, биз шу кунгача Алима билан ишладик, бирга курашдик, бирга ўқимоқдамиз. Уша ўртоқликни яна ҳам мустаҳкамлаймиз, — деди Кўчарев. Алима унинг фикрига қўшилди. Улар ўпишдилар.

«Урра» садолари, «яшасин» сўзлари янгради. Шу вақт бортмеханик аэропланинг моторини юргизиб юборди. Бошлиқ пассажирларга — Кўчарев билан Алимага аэропланга чиқиб ўтиришни таклиф этди.

Улар узатувчиларнинг ҳаммаси билан хайр-лашгач, аэропланга чиқиб ўтирдилар.

«Урра» садоларини пропеллернинг кучли товуши босиб кетди. Аэроплан анча жойгача чопиб бориб ҳавога кўтарилди. Узатиб қўйгани чиққанлар телпакларини ҳавога отар, рўмолларини силкитар эдилар, Кўчарев самолётдан уларни кўриб турарди, кейин у аэроплан ойнасининг пардасини тушириб, кун шуъласини тўсди-да:

— Юқорироқ кўтарил, Октябрь лочини!— деди.

Улар юзма-юз қолишди. Алима шаҳло кўзлари билан янада ёқимлироқ қилиб қараб қўйди.

— Социализм қуриш йўлида ҳормай-толмай курашмоққа аҳд қилайлик. — Бир-бирларининг қўлларини қисиб қўйишди.

АФЗАЛ ТОҲИРОВ

(ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛ)

Бошқирд совет адабиётининг ёрқин намояндаси, Бошқирдистон АССР да хизмат кўрсатган адабиёт ва санъат арбоби Афзал Тоҳиров бой адабий мерос қолдирди. У ёзувчигина эмас, партия ва давлат арбоби ҳам эди.

Афзал Тоҳиров 1890 йили 25 октябрда Самара губерняси Бу-гулма уезди Алмат волостига қарашли Абдурахмон овулида кам-бағал деҳқон оиласида туғилди. Ёшлигида етим қолиб, помеш-чикларга ёлланиб ишлаб юрди, кейин зўр машаққатлар билан Қозон шаҳрида «Маржония» мадрасасида ўқиди.

Афзал Тоҳиров 1911—1917 йилларда чор армиясида бўлади, империалистик урушда қатнашади. 1913 йилда Киев шаҳрида социал-демократлар (большевиклар) партиясига қабул қилинади. 1918—1920 йилларда Қизил Армия сафида гражданлар урушида иштирок этади, Урта Осиёда полк комиссари сифатида босма-чиларга қарши курашади.

Қизил Армия сафидан бўшагач, Оренбург губерня маориф комиссари ва «Иўқсиллар сўзи» газетасининг редактори бўлиб ишлайди.

1922 йилнинг кузида Афзал Тоҳиров Хоразмга юборилади. Хоразмга келиши билан унга маҳаллий халқлардан партия ва совет кадрлари тайёрлаш учун Партия мактаби ташкил қилиш вазифаси топширилади. Айни вақтда Хоразм Компартияси Мар-казий Комитети агитация ва пропаганда бўлимининг мудури бў-либ ишлайди ва марказком органи бўлган «Инқилоб қуёши» га-зетасининг масъул редактори қилиб тайинланади (1922—1924 йил-лар).

Афзал Тоҳиров 1925—1927 йилларда Москвада Комакадемия-ни битирганидан кейин Бошқирдистон область партия комитети Партколлегияси секретари қилиб юборилади. 1931—1937 йиллар-да Бошқирдистон АССР Марказий ижрокоми Президиумининг Раиси бўлиб ишлайди. У ижодий фаолияти гуллаган чоғда, 1937 йилда шахсга сизиниш даврининг қурбони бўлиб кетди.

Афзал Тоҳировнинг ижодий фаолияти 1907 йилдан бошланди. У ўз асарларида Чор Россиясида хотин-қизларнинг, турли мил-лат меҳнаткашларининг оғир аҳволини тасвирлайди.

1917 йилдан кейин ёзган асарларида Февраль ва Октябрь революцияси кунларида, гражданлар уруши йилларида Орен-бург, Уфа, Самара губерняларида бўлиб ўтган воқеаларни ёри-тади.

«Тошқин дарё» повестида очарчилик йилларида нон қидириб Волга бўйи қишлоқларидан Урта Осиёга келаётган деҳқонлар, Совет ҳокимиятининг очларга ёрдами, темир йўл транспорти ва Орол денгиз флотининг оғир аҳволи Хоразм халқ совет респуб-ликасининг вужудга келиб ривожланиши ёрқин тасвирланган,

МУНДАРИЖА

Станцияда	5	Саҳрода	110
Денгиз бўйида	19	Гурлан	128
Пабадали кун	31	Қурултой	139
Иккинчи кун	49	Алима эскадронда	147
Мўйноқ ороли	55	Кенгаш	156
Куз мавсуми	63	Уқишда	158
Балиқ тузлаган вақтда	68	Янги ўлка	161
Комиссарнинг келиши	72	Юқори кўтарил, Ок- тябрь лочинни!	172
Дарё бўйлаб	78	Афзал Тоҳиров (Қисқа- ча таржимаи ҳол)	175
Иш бошлаган пайтда	87		

На узбекском языке

Афзал Тахиров

ПРОТОКИ МОГУЧЕЙ РЕКИ

Повесть

Перевод с издания Башкирского книжного издательства, 1958 года

Редактор М. Осимов

Рассом А. Неклюдов

Расмлар редактори И. Циганов

Техн. редактор М. Мирқосимов

Корректор Ш. Собирова

* * *

Босмахонага берилди 28/II 1969 й. Босишга рухсат этилди 16/V-1969 й. Формати 70×90¹/₃₂ Босма л. 5;5 Шартли босма л. 6,43 Нашр. л. 6,33 Тиражи 15000 Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 74—67.

* * *

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Матбуот Давлат комитетининг полиграфкомбинатида № 2 қоғозга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. 1970 йил, заказ № 739. Баҳоси 24 т.